
КЪМ УЧЕНИЕТО ЗА ПРАВНИТЕ СЕМЕЙСТВА В СЪВРЕМЕННОСТТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЧАСТНОТО ПРАВО

ЕКАТЕРИНА МАТЕЕВА*

Катедра „Гражданскоправни науки“

Резюме: Студията проследява развитието и значението на учението за правните семейства (правни кръгове) в съвременния свят. Прави се опит за анализ на основните модели за групиране на съвременните частноправни системи по правни семейства. В центъра на вниманието се поставя въпросът, с помощта на какъв тип сравнителноправни изследвания следва да се извърши обособяването на правните семейства в съвременността, както и с оглед на какви критерии следва да се определи принадлежността на даден национален правопорядък към едно или друго правно семейство. Специално място е отделено и на проблема за систематичното подреждане на така наречените смесени правни системи (*mixed legal systems*).

Ключови думи: сравнително право, учение за правните семейства, групиране на националните правопорядъци по правни семейства, критерии за класификация на правните системи в съвременния свят, смесени правни системи.

* Професор по гражданско и семейно право в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, дюн; ekaterinamateeva2015@gmail.com

ON THE THEORY OF LEGAL FAMILIES IN THE CONTEMPORARY WORLD FROM A CIVIL LAW PERSPECTIVE

EKATERINA MATEEVA*

Civil Law Sciences Chair

Abstract: The main aim of the present article is to put up the notion “legal family” to discussion, in order to examine the main differences, existing between various legal families in the contemporary world. The main challenge lies in establishing a concise set of criteria that will enable the attribution of more than 200 national legislations throughout the various legal families. As relevant factors that determine the main features of modern legal systems one might point out the historical development, the distinctive method of legal thinking, the consensualism (i.e. the rule that agreement itself creates contractual obligations), the choice of sources of law and others. The article considers also the systematic place of the mixed jurisdictions.

Key words: comparative law, the theory of legal families, division of national legal systems into legal families, criteria for classification of contemporary legal systems, mixed jurisdictions.

§ 1. Развитие и значение на учението за правните семейства в съвременността

През 1976 г. европейският компаративист *I. Zaitay*¹ пише, че ако в началото на XX век големият въпрос пред прохождащата сравнителноправна доктрина е бил дали сравнителното право представлява клон от правната наука или е по-скоро метод за научни изследвания в областта на правното познание², то през последните десетилетия центърът на теоретичния дебат се измества все повече към учението за правните семейства, което става „пътеводна нишка из лабиринта на множеството различни правни системи в съвременния свят“. Казаното не бива да се разбира в смисъл, че проблемът за групирането на националните правопорядъци на основата на общи за тях белези придобива значение едва в условията на глобализация на прага на третото хилядолетие. Всъщност, тази проблематика занимава теоретиките в областта на правото още от зората на сравнителноправната наука³.

* Professor in Civil Law and Family Law at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Dr. Scienc., Dr. Habil; ekaterinamateeva2015@gmail.com

¹ *Zaitay, I.* Beiträge zur Rechtsvergleichung. Mohr Siebeck, Tübingen, 1976, S.3 et seq.

² За развитието на дискусиите по този въпрос вж. *Эминеску, Й.*, К вопросу о сравнимости различных правовых систем. В: Сравнительное правоведение. Туманов, В. (ред.). Москва: Прогресс, 1978, с. 172 и сл.; *Сталев, Живко.* Сравнительный метод в социалистической правовой науке. В: Сравнительное правоведение. Туманов, В. (ред.). Москва: Прогресс, 1978, с. 21 и сл.

³ По-подробно за развитието на възгледите относно класификацията на правните системи и обособяването им в правни семейства вж. *Сандов, А.* Сравнительное пра-

Въпросът за класифицирането на националните правопорядъци по правни семейства е присъствал сред централните теми още на Първия международен конгрес по сравнително право през 1900 г. Този форум възприема тезата за съществуването на две оригинални правни системи – римското и каноническото право, както и на пет основни правни семейства: френско (романско), англо-саксонско, германско, славянско и ислямско⁴. Само около две десетилетия по-късно, на 50-тия юбилеен форум на френското Общество по сравнително право, броят на правните семейства бива сведен до френско, англо-американско и мюсюлманско. Оттук нататък световната доктрина започва да предлага впечатляващо изобилие от типологични модели на съвременните правни системи в зависимост от най-разнообразни критерии, които варират в широкия спектър от класификационни построения на чисто лингвистична, расова, етническа или конфесионална основа, през деления по правно-исторически, политико-географски, икономически, социокултурни или чисто правно-технически признаци, до групиране въз основа на комбинираното действие на множество фактори, влияещи върху формирането и развитието на националните правопорядъци. Стремителното умножаване на доктриналните опити за типизиране на правните системи в тяхното многообразие през изминалите десетилетия дава основание на френския теоретик на правото *R. Rodiere* да заключи, че всъщност има толкова класификации на националните правопорядъци по правни семейства, колкото са учените в областта на юридическата компаративистика⁵.

Термините „правно семейство“, респ. „правен кръг“, се утвърждават като основен елемент в терминологичния инструментариум на сравнителноправната наука още от нейното създаване – преди повече от столетие. В юридическата литература на английски, френски и руски език се предпочита терминът „*правно семейство/фамилия*“ (*legal family; famille de droit; правовая семья*) за

введение. Основные правовые системы современности. Москва: Юристъ, 2003, с. 120 и сл.

⁴ Вж. **Esmein**, A. Le droit comparé et l'enseignement du droit, Congrès international de droit comparé, Procès-verbaux des séances et documents, vol. I, Paris, 1905, цит. по **Zweigert**, K., Н. **Kötz**. Einführung in die Rechtsvergleichung, 3. Aufl., Tübingen, 1996, S. 63. Според посочения автор историческото формиране, структурата и отличителните черти на правните системи дават основание всяко от петте правни семейства да бъде подразделено на подгрупи. Така, към романското правно семейство той отнася правните системи на Франция, Белгия, Италия, Испания, Португалия, Румъния и правото на държавите от Латинска Америка. Към германския правен кръг причислява правопорядъците на Германия, Австрия, скандинавските държави и Унгария, а в англо-саксонския включва правните системи на Англия, САЩ и англоезичните колонии, част от Британската общност. Останалите две правни семейства (славянското и ислямското) А. **Esmein** структурира по езиков и етнически, респ. по конфесионален признак.

⁵ Вж. **Rodiere**, R. Introduction en droit compare. Paris, 1976, цит. по **Саидов**, А. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 121.

разлика от немскоезичните изследвания, които използват главно термина „*правен кръг*“ (*Rechtskreis*). Като синоним понякога се употребява и изразът „правни системи на света“ [*„les systèmes juridiques dans le monde“* (фр.), *„familias juridicas del mundo“* (исп.), *„sistemi giuridici nel mondo“* (ит.) т.н.], макар да не е съвсем прецизен, тъй като може да създаде впечатление, че се имат пред вид националните правни системи (правопорядъците) на държавите в съвременния свят. Изразът „основни правни системи“ може да бъде срещнат и в нашата сравнителноправна теория⁶, въпреки че най-новите изследвания се ориентират към термина „правни фамилии“ („правни семейства“)⁷. В настоящото изложение термините „правно семейство“ („правна фамилия“) и „правен кръг“ се използват като синоними с идеята да се отграничат в смислово и съдържателно отношение от понятието „правни системи“, което изразява по-скоро националните правопорядъци на отделните държави и на общностите.

Теоретичното понятие „**правен кръг**“ или „**правно семейство/фамилия**“ представлява научна абстракция, с помощта на която се изразява идеята за групиране на националните правопорядъци на основата на съществено общи за тях признаци, изведени чрез синтетично открояване на определени сходства помежду им⁸. Най-общо казано, с термините „правен кръг“ („правно семейство“), се означава група национални правни системи, които притежават общи белези⁹ и на основата на които те биват оприличавани една с друга и съответно класифицирани по правни семейства¹⁰. Тези признаци ги „спояват“ в общности от правни системи¹¹, като същевременно ги разграничават от дру-

⁶ Вж. **Христофоров**, Веселин. Гражданско & търговско право на капиталистическите държави. 2. прераб. изд. София: Наука и изкуство, 1991, с. 9–11.

⁷ Вж. **Ташев**, Росен. Теория за правната система. София: Сиби, 2006, с. 154 и сл.; **Танчев**, Евгени, **Мартин Белов**. Сравнително конституционно право. София: Сиби, 2009, с. 31 и сл.

⁸ Така **Давид**, Рене, **К. Жоффре-Спинози**. Основные правовые системы современности, (превод от френски език), Москва, 1999, с. 20; **Zweigert**, К., **Н. Kötz**. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., S. 62 ff. Марченко, М. Сравнительное правоведение. Общая часть. Москва: Зерцало, 2001, с. 244, определя понятието за правните семейства като съвкупности от национални правни системи, обособени на основата на общност в различни техни признаци.

⁹ Така **Давид**, Рене, **К. Жоффре-Спинози**. Основные правовые системы современности, цит. съч., с. 20–21. Това определение се възприема и в българската правна теория, вж. **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 128.

¹⁰ Според **Bogdan**, М. Comparative Law. Kluwer, Den Haag, 1994, p. 82 et seq. правната картина на света се състои от множество национални правни системи, които въпреки тяхната обособеност са взаимно свързани, взаимозависими и оказват въздействие една върху друга. На тази основа те притежават някои доминиращи сходни черти, които като правило се обуславят от много сходни исторически условия на обществено развитие, от обща религия, а също и от влиянието на други аналогични обстоятелства.

¹¹ Вж. **Сталев**, Живко. Сравнительный метод ..., цит. съч., с. 15.

ги правопорядъци по света, при които такива признаци отсъстват напълно или се проявяват в дотолкова модифициран вид, че са изгубили определящото си значение за общия облик и характеристика на съответната правна система. В този смисъл юридическото понятие „правно семейство“ („правен кръг“) изразява *относителното единство (общност) на група национални правопорядъци, обединени на основата на общи за тях признаци, които ги правят сходни в определено отношение*¹².

Обединяването на националните правопорядъци в правни семейства става възможно благодарение на систематизираното и с по-висока степен на обобщеност извеждане на характерни за тях правни черти, които съществено типизират даден правопорядък от гледна точка на определени критерии и предопределят принадлежността му към една или друга група от правни системи, носещи повече или по-малко същите общи признаци като доминиращи. Самото понятие „правен кръг“ („правно семейство“) представлява синтетичен израз на идеята за обединяването на националните правни системи на основата на общи за тях белези, които са резултат от сходства в тяхното историческо формиране и развитие, а именно вътрешната им структура, основните им правни отрасли и институти, правните им източници, способите за тълкуване и прилагане на разпоредбите им, особените за тях правни традиции, модела на юридическо мислене, доминиращите в тях правно-философски течения, правни догми и т.н.¹³ Очертаването на правните кръгове позволява отделните национални правни системи при цялото им разнообразие, многочисленост и специфики да станат „разпознаваеми“ от гледна точка на даден юридически критерий и да могат сравнително бързо и точно да бъдат локализирани на „юридико-географската“ карта на света¹⁴. Така е, защото по правило принадлежността на даден национален правопорядък към определен правен кръг е индикатор за модела, по който са осъществени диференциацията и подреждането на правните му норми по правни институти и са обособени съществуващите в него правни отрасли. На основата на тези структуроопределящи признаци се проявяват вече и особеностите в уредбата на отделните юридически факти (фактически състави) и техните правни последици.

Извеждането на общите признаци в правните системи на различни държави и подреждането им в правни семейства подпомага тяхното идентифици-

¹² Така и **Сандов**, А. Сравнителное правоведение, цит. съч., с. 118.

¹³ Така и **Сандов**, А. Сравнителное правоведение, цит. съч., с. 123. На с. 118 от посоченото съчинение авторът определя понятието правно семейство като съвкупност от национални правни системи, обединени на основата на общност в историческото им формиране, тяхната вътрешна структура, източници, водещи отрасли и правни институти, способности в правоприлагането и понятиен апарат в доктрината им.

¹⁴ В ново време сполучлив опит за графична „визуализация“ на юридико-географската карта на основните правни семейства в съвременния свят е направен в материала на **Hertel**, C. „World Map: Legal Systems of the World“, Notarius International, 2009, № 1–2, p. III–IV.

ране въз основа на изведените типови характеристики, без риск от „потъване“ из лабиринта на единичното и конкретното при всяка от тях. Информацията, че един *prima facie* непознат чуждестранен национален правопорядък се числи към определено правно семейство (англо-американското, романското, германското или пък това на държави, доминирани от религиозното или обичайното право и т. н.), е достатъчна сама по себе си да ориентира образования юрист, макар и в най-общи линии, относно общия облик на тази правна система и типовите белези на основните ѝ институти, вкл. тези на гражданското право. На свой ред, получената по този начин първична информация е от естество да улесни по-точното разбиране на нормативното съдържание на непознатата уредба и да даде ключа към едно по-адекватно функционално тълкуване на нейните разпоредби.

Смисълът от такъв подход към типологизиране на множеството национални правопорядъци по правни семейства проличава особено ясно като се има предвид фактът, че в съвременния свят съществуват над 200 различни правопорядъци¹⁵ на суверенни държави, религиозни общности (ислямско, индуско, юдейско и т. н. право) и обичайноправни системи, носещи отпечатъка на исторически наложени се особености от политическо, социално-икономическо, културно, конфесионално, народо-психологично, правно и т. н. естество. Практическото значение на проблема за типологията на националните правопорядъци нараства особено през последните десетилетия, в които протича засилен процес на възвръщане към модела на „националните“ държави (т.н. *nation-states*). В средата на миналия век този процес се прояви като резултат от извоюване на държавно-политическа независимост на редица бивши колониални държави от Азия и Африка, а в условията на коренните политически и обществено-икономически промени в Европа от края на 80-те години на миналия век той напредна вследствие разпадането на редица държавни формации от федерален тип и образуването на тяхно място на множество самостоятелни държави (напр., бивша Югославия, бивша Чехословакия, бившия СССР)¹⁶. В резултат от тези политически процеси на юридикто-географската карта на света се явиха нови национални правопорядъци, които неизбежно носят отпечатъка на правното семейство, от което са произлезли, но същевременно започват все повече да придобиват собствен правен облик при обновяване на законодателствата им. Типизацията и систематичното групиране и подреждане на националните правопорядъци в правни семейства (кръгове) е първоосновата, върху която на един следващ етап от изучаването им би било възможно и открояването на специфичните за всеки от тях нацио-

¹⁵ По данни на **Hertel**, C. An Overview of Legal Systems, Notarius International, 2009, № 1–2, p. 128.

¹⁶ За отраженията на тези политически процеси върху състоянието на правните системи по света вж. по-специално **Shaw**, G. Notaries in Central Europe: Transformation as Reprofessionalisation. Notarius International, 2004, № 3–4, p. 139 et seq.

нални или регионални особености. Така е, защото типологията, основана на сравнението, винаги е била най-прекият път към опознаване на „единичното“ сред многообразието на едно множество от сродни, но различаващи се по конкретните си белези явления¹⁷.

С оглед на казаното едва ли трябва да бъде споделено скептичното отношение на отделни учени, които отричат като безполезна усилията за изграждане на една повече или по-малко стройна теоретична представа за класификацията на правните системи по семейства (правни кръгове) в съвременната действителност¹⁸. Освен за по-доброто взаимно правно разбиране и общуване между представителите на различни правни системи в условията на интензивна интернационализация на гражданския и търговския обмен, както и за усъвършенстване на вътрешните законодателства на държавите чрез възприемане успешни чуждестранни модели на правна уредба¹⁹, познаването на юридическата география на света има особено важно значение и в областта на международното частно право²⁰. В съвременните условия на засилено интернационално общуване, облекчаване на свободата на движение на стоки, услуги, капитали и лица, отпадане на редица ограничения при избора на обичайно местопребиваване, респ. на място на дейност и т.н., познаването на основните типови характеристики и нормативно съдържание на приложимото материално право към частноправните отношения с международен елемент придобива важно практическо значение, вкл. с оглед на възможността за най-адекватен избор на приложимото право в рамките на допустимата автономия на волята на частноправните субекти²¹.

¹⁷ Както пише **Сталев**, Живко. Сравнителный метод..., цит.сч., с. 17, с помощта на сравнението сходни явления се отграничават от несходни, подчертава се общото и особеното, явленията се класифицират и се извеждат понятията за тях.

¹⁸ Сред най-отявлените критици на опитите за класификация на правните семейства в съвременността е **Glenn**, P. Comparative Legal Families and Comparative Legal Traditions. In: **Reimann**, M., R. **Zimmermann**. The Oxford Handbook of Comparative Law, 2008, p. 422–440.

¹⁹ За необходимостта и практическата полза от изясняване на типологията на съвременните правопорядъци вж. **Cruz**, P. A Modern Approach to Comparative Law. Deventer, Boston: Kluwer, 1993, p. 28. Според автора освен научно-познавателно значение, въпросът за типологията на правните системи по света преследва и конкретни практически цели, свързани с протичащия процес на унификация и усъвършенстване на правопорядъците.

²⁰ За практическите ползи от една стройна типизация на правните семейства вж. по-подробно **Kötz**, H. Abschied von der Rechtskreislehre? *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 1998, № 6, S. 493 ff.; Вж. **Сталев**, Живко. Международно частно право и сравнително право. *Правна мисъл*, 1973, № 6, с. 25 и сл.

²¹ От по-новата българска литература по този въпрос вж. **Минчева**, В. Мълчалив избор на приложим закон към договори с международен елемент. *Съвременно право*, 1992, № 4, с. 71–79; **Мусева**, Боряна. Допустима ли е автономията на волята при непозволено увреждане според българското международно частно право? *Съвременно право*, 2003, № 6, с. 93–110; **Зидарова**, Йорданка. Автономия на волята – стародавен и съвременен

Немалка част от предлаганите в световната доктрина типологични модели на основните правни семейства са основани пряко или косвено върху гражданското право (*civil law*) в континенталноправния смисъл на понятието, схванато като система от правни норми, която се опира на частноправните традиции на римското *ius civile* и регулира равнопоставените отношения между физически и юридически лица, възникващи и развиващи се на основата на частната собственост и свободата на договаряне²². При тези типологични построения се изхожда от съвременния обхват и значение на понятието „гражданско право“, утвърдили се от втората половина на 18-ти век насам с появата на първите буржоазни граждански кодификации²³, чрез които този термин става легален. Опитите за изграждане на типология на частноправните системи по света признават съществуването на различен брой правни кръгове (или семейства) в зависимост от избрани критерий, покрай другото – и според това, дали намират за нужно да обособят в самостоятелни групи правните системи на държавите от бившия социалистически блок²⁴, правопорядъците, основани на обичайното, респ. на религиозното право, както и т.н. смесени (хибридни) правни системи, които са един изключително интересен и все още недостатъчно изследван от съвременната ни компаративистика феномен.

И казаното до тук е достатъчно, за да се разбере, че в сравнителноправната литература липсва единомислие относно числеността и обхвата на прав-

принцип на международното частно право. В: Годишник на Сдружение на стипендиантите на Сасакава в България. София, 2008, с. 9 и сл.; **Натов**, Николай и др. Автономия на волята в международното частно право. Годишник на Сдружението на стипендиантите на Сасакава в България. Г. 2, т. 2. София: Сиби, 2008, с. 40 и сл.; 56 и сл., 84 и сл., 107 и сл., 113 и сл., 117 и сл.; **Бандаков**, Н. Изборът на приложимо право според чл. 3 от Регламент Рим I. В: Регламентът „Рим I“, авторски колектив – **Натов**, Николай и др. Докторантски и постдокторантски институт „Диалог Европа“, София: Сиела, 2009, с. 43-82; **Тодоров**, Тодор. Международно частно право. Европейският съюз и Република България. 3. прераб. и доп. изд. София: Сиби, 2010, с. 185–186, 223, 286 и сл., 331 и сл., 424; **Матеева**, Екатерина. Германското наследствено право като приложимо право към наследяването на вещни права върху недвижими имоти в Република България. София: Фенея, 2012, с. 24–25, 360–362 и др.

²² За съдържанието на понятието ‘civil law’ от гледна точка на англо-американската доктрина вж. Black’s Law Dictionary. В. **Gardner** (Ed.), 8th ed., Thomson.West, Minnesota, 2004, p. 263.

²³ Вж. Codex Maximilianeus Bavaricus civilis (Баварският Граждански кодекс) от 1756 г., Общият Пруски земски кодекс (Das Allgemeine Preussische Landesgesetzbuch) от 1794 г., френският ГК (Code civil) от 1804 г., австрийският Общ граждански законник (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch) от 1811 г., италианският ГК (Codice civile) от 1865 г., германският ГК (Bürgerliches Gesetzbuch) от 1896 г. и т.н.

²⁴ В най-новата ни литература **Колев**, Тенчо. Теория на правото. София: Сиела, 2015, с. 139 категорично отрича обособяването на семейството на държави със социалистически тип правни системи в съвременния свят, изтъквайки основателно, че тази група правопорядъци е имала своето място в правната история до началото на 90-те години на миналия век.

ните кръгове в съвременния свят. Това се дължи най-вече на спорове относно *типа на сравнителното изследване*, което следва да се положи в основата на изгражданата типология, както и относно *вида и характера на критериите*, въз основа на които следва да се извършва класификацията и систематичното причисляване на националните правопорядъци към едно или друго правно семейство. Всичко това говори за наличие на проблеми от методологично естество, дължащи се на *неясноти относно концепцията и подхода при изграждане на типологията на съвременните правопорядъци*²⁵. Става дума

²⁵ По този въпрос вж. по-подробно **Дамирли**, М. Теоретико-методологическите проблеми сравнителного правоведения: опит за актуализация и някои размисли. *Журнал за чуждестранно законодателство и сравнително правоведение*, 2006, № 3, с. 50 и сл. Авторът изтъква, че от гледна точка на вътрешната си структура методиката на сравнителноправната наука представлява по вертикален разрез йерархия от нива на научно изследване, а по хоризонтален разрез – структурирано по определен начин съчетание от взаимно свързани елементи (подходи). Методологията на сравнителноправното изследване се основава на съчетанието на сравнителноправния метод като доминиращ с други методи на научно познание. В резултат от това самият сравнителноправен метод, според автора, се явява в множество разновидности в зависимост от елементите, с които се преплита – сравнително-логически, сравнително-исторически, сравнително-типологичен, системно-функционален, сравнително-социологически, формално-логически и т.н. В литературата се отбелязва, че развитието на методологията на сравнителноправните изследвания е подвластно на две тенденции: от една страна тече процес на диференциация и специализация на методите и методиките за такива изследвания в зависимост от поставените научни и/или практически цели, а от друга страна – все по-отчетливо се проявява стремеж към развиване на цялостни и стройни научни теории със специфичен категориален апарат и практически универсална (глобална) сфера на приложение. Според **Керимов**, Д. Философски проблеми на правото. Москва: Мисъл, 1972, с. 1, 5, в областта на сравнителноправната теория тези процеси носят обективен характер, доколкото от гледна точка на получаване на нови знания за общото и различното в правните системи по света, всяка обща съдържателна теория придобива в днешно време значението на методология. Самата методика на сравнителноправните изследвания се определя като съвкупност от взаимно свързани етапи (стадии) и правила за научно изследване, които опосредстват прилагането на сравнителноправния и други научни методи на познание на правните явления с цел открояване на сходствата в отличителните признаци на съпоставяните правопорядъци и оттук – групирането им по правни семейства. „Конфигурацията“, в която ще се приложи сравнителноправният метод и ще бъде избран типът на сравнителноправното изследване, зависи от конкретните цели и зрелищния ъгъл, от който се провежда изследването. Извършването на сравнителноправни изследвания с цел типологизиране на националните правни системи предполага спазването на определени правила и стадии, свързани с изучаване на всеки от сравняваните обекти поотделно (система по система); разкриване и изследване на приликите в аналогичните обекти на основата на установяване на общите им признаци; открояване на безелите, по които те се различават и оценка на значението им за облик и типологичната принадлежност на всяка от съпоставяните системи; и накрая – оценка на научните резултати и групиране на тяхна основа на правопорядъците по правни кръгове. В този смисъл вж. **Кресин**, О., **Луць**, О. **Лысенко** (авт. колектив). Порівняльне

за тези „аксиоматични“ идеи и методични подходи, които следва да предопределят общата *стратегия* на сравнителноправното изследване, набора от устойчиви *признаци*, въз основа на които да бъдат разкрити сходствата между отделните правопорядъци и съответно – интерпретирани резултатите от сравнителния анализ като основа за групирането на националните правни системи по правни семейства (кръгове)²⁶. Фундаменталното значение на концептуалния подход се състои в това, че той изразява методологическите основи на познанието в областта на сравнителното право, правещи възможно изграждането на научно издържана типология на правопорядъците по света.

правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології. Київ. 2006, с. 30 и сл.; **Бехруз**, Х. Сравнительное правоведение. Москва: ТрансЛит, 2008, с. 78 и сл. Напротив, когато сравнителноправното изследване се прави с конкретната цел за усъвършенстване на правната уредба в дадена правна система, **Тихомиров**, Ю. Курс сравнительного правоведения. Москва: Норма-М-Инфра, 1996, с. 57-58, посочва шест методологически правила, чието спазване е необходимо: 1) подбор на обектите на сравнителен анализ и коректно поставяне на целите на сравнението; важно условие на този етап е сравняваните обекти да са еднородни и еднопорядкови; 2) провеждане на правното сравнение на различните нива на изследване с използване на методите на системно-историческия и логически анализ; 3) правилно определяне на признаците на сравняваните правни явления, норми, институти, отрасли и т.н.; 4) разкриване на степента на сходства и различия между юридическите понятия и термини, използвани в съпоставяните правни системи; 5) ясно формулиране на критериите за оценка на сходствата и различията между сравняваните обекти и 6) обобщаване на резултатите от сравнително-правния анализ и посочване на възможностите за използване на тези изводи в нормотворческата дейност с цел усъвършенстване на правната уредба. Още по-детайлен е **К. Осаке**. Размышление о природе сравнительного правоведения: некоторые теоретические вопросы. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*, 2006, № 3, с. 68 и сл., който изтъква, че сравняването на правните системи по света е един многостепенен по характера си процес, който се състои от осем последователни стадия: 1) установяване на съществуващите норми, институти, отрасли и т.н. в съпоставяните правни системи; 2) сравняване на установените елементи от правните системи с цел разкриване на общите и отличителните им свойства; 3) определяне на историческите причини за съществуването на тези правила във всяка от сравняваните правни системи; 4) изясняване на ефективността на тези правила в съответните правни системи; 5) установяване на необходимостта и целесъобразността от внасяне на изменения или попълване на правните празноти в едната правна система чрез заимстване на нормативни идеи от друга система; 6) изучаване на съвместимостта на идеите, които подлежат на заимстване от едната правна система („донор“), с особеностите на системата – „реципиент“; 7) адаптация на заимстваните правила към националните особености на възприемащата правна система и 8) формулиране на изводи на плоскостта на законодателната политика, т.е. дали от гледна точка на характерното за нея правосъзнание и ниво на правна култура приемащата правна система е способна да възприеме „имплантирания“ в нея чужд правен институт.

²⁶ Вж. **Рабінович**, П. Філософія права: проблеми та підходи. Львів: Юрид. Фак. Львівського нац. у-ту ім. І. Франка, 2005, с. 86.

Към проблемите от методологичен характер се напластяват и трудности, произтичащи от зрителния ъгъл, от който се прави изследването – с акцент върху частното или върху публичното право. Ако от гледна точка на публичното, и по-специално на конституционното право, устойчивите критерии за типология на националните правни системи се търсят най-вече в триединството от форма на управление, форма на държавно устройство и политически режим²⁷, то от частноправен аспект нещата стоят далеч по-сложно. Важна, ако не и главна причина за това е, че в сравнение с публичноправните отрасли частното право, поради самото естество на предмета му на регулиране, е много по-податливо и подвластно на *международна и регионална унификация*, както и на процеса на *конвергенция* (взаимно проникване и взаимно влияние), които постепенно „стопяват“ редица от юридическите различия между националните правопорядъци и все повече усложняват подбора на критериите, върху които съвременната компаративистика гради типологията на правните системи в световен или регионален мащаб. Към това трябва да се добави и обстоятелството, че в края на XX век идеите за международна унификация чрез сключване на международни договори (конвенции, споразумения и др.) започват сякаш да отстъпват място на тенденциите към *глобализация* в не само в икономическата, но и в *правната* сфера²⁸.

Постоянното въвеждане на нови технологии в производството на стоки и услуги, в транспорта и телекомуникациите, стремителното развитие на финансовите пазари, експанзията на мултинационални правно-организационни форми за стопанско сдружаване и всичко това – на фона на разгръщащите се неолиберални концепции за ограничаване на държавната намеса в икономиката, все повече намалява способността на отделните държави да регулират с национални нормативни актове и международни договори отношенията на глоболизиращия се пазар. Търсенето на нови пазари и стопански пространства за инвестиции на капитали води до изместване на традиционните видове международни търговски договори от нови типове икономически споразумения, основани на усложнени модели за стопанско и правно сътрудничество между страните и синтезиращи правни конструкции и институти, характерни за правопорядъците от различни правни семейства. Глоболизиращият се пазар подготвя промени и в облика на самите участници в подлежащите на регулиране трансгранични пазарни отношения. На мястото на традиционно действащите в рамките на отделния национален правопорядък юридически

²⁷ Вж. **Танчев**, Евгени, Мартин **Белов**. Сравнително конституционно право, цит. съч., с. 34 и посочените там източници. За видовете конституции от сравнителноправна гледна точка вж. **Близнашки**, Георги. Общо учение за конституцията. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2019, с. 681 и сл.

²⁸ За измеренията на този процес вж. общо **Големинов**, Чудомир. Глобализацията и правото. В: Аспекти на гражданското и търговското право. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2006, с. 513 и сл.

лица идват мултинационални корпорации, чието битие се „раздвоява“ между положението им на юридически лица по законодателството на държавата, в която са регистрирани (по *lex loci registrationis*) – от една страна, и трансграничните измерения на тяхната стопанска дейност като структурна част от една световна икономическа група – от друга²⁹.

Но и това, че през изминалия век националното правно регулиране все повече започна да отстъпва място на универсални и регионални международни конвенции, се оказва недостатъчно за по-адекватната правна регламентация на трансграничните търговски сделки в условията на икономическа глобализация. Недостатъчната ефективност на международно уеднаквените състълкнителни и материалноправни норми при новите условия наложи търсенето на нови правни регулатори на международния търговски обмен и логично доведе до възкресяване на идеята за универсализма на *lex mercatoria*, но вече в един осъвременен вариант³⁰. През последните десетилетия на XX век и началото на XXI век редом с международноправния модел на унифицирано регулиране чрез универсални и регионални международни конвенции, при който в центъра на нормотворчеството стоят държавите – страни по сключваните и ратифицирани от тях международни договори, си пробива път един „полицентричен“ модел на недържавна унификация *sui generis* чрез т.н. частни кодификации³¹ от типа на законите-модели на Комисията на ООН по международно търговско право (UNCITRAL)³², законите-модел, проектите и принципите, разработени от Международния институт за унификация на частното право (UNIDROIT)³³, множеството еднообразни пра-

²⁹ Вж. така **Вилкова**, Н. Г. Договорное право в международном обороте. Москва: Статут, 2004, с. 2.

³⁰ Пак там.

³¹ За тази тенденция вж. по-подробно **Матеева**, Екатерина. Ролята на частните кодификации за правното регулиране на международните търговски и граждански отношения. В: Право и права. Сборник в памет на проф. д-р Росен Ташев. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2016, с.329–347.

³² Вж. Закон-модел за доставките в публичния сектор от 2011 г., Закон-модел за проектите в областта на инфраструктурата, финансирани от частни източници от 2003 г., Закон-модел за електронната търговия от 2007 г., Закон-модел за електронния подпис от 2001 г., Закон-модел за трансграничната несъстоятелност от 1997 г. със систематизация на практиката по прилагането му от 2011 г., Закон-модел за международните кредитни преводи от 1992 г., Ръководни положения относно двустранните международни търговски сделки от 1992 г., Еднообразни правила относно договорните условия за сумата, подлежаща на прихващане в случай на неизпълнение на задълженията от 1983 г., Правила относно обезпеченията по сделки от 2007, 2010, 2011 г. и много други.

³³ Вж. Закон-модел за държавната собственост върху неоткритите културни ценности от 2011 г., Закон-модел за лизинга от 2008 г., Типовия модел за франчайзинга от 2002 г.; Принципиите за международните търговски договори от 2000 и 2004 г. (PICC); Принципиите на международния граждански процес от 2004 г. Вж. **Evans**, M. L'activité de l'Institut international pour l'unification du droit privé. *Revue de droit uniforme*, 1994–1995, p. 2 et seq.;

вила (Uniform Rules), подготвени от Международната търговска камара в Париж (ICC)³⁴ и т.н.

Наред с това, на фона на постепенно обособяващото се частно право на Европейския съюз³⁵ през последните десетилетия Европейският парламент имаше множество поводи да изрази подкрепата си за създаване на единен Европейски граждански кодекс (European Civil Code)³⁶, начална стъпка към който станаха опитите за уеднаквяване на договорното право като най-податливо на унификация поради общите за европейските правни системи корени в римското облигационно право³⁷ и еднородния характер на регулираните правоотношения в общосъюзен мащаб. Освен такива Принципи на европейското договорно право³⁸ бяха изготвени още Принципи на европейското деликтно

Каменова, Цветана. За принципите на международните търговски договори (УНИДПРОА). *Правна мисъл*, 1996, № 3, с. 148 и сл.; **Зидарова**, Йорданка. Принципи на Института за унификация на частното право относно международните търговски договори. *Търговско право*, 1997, № 5–6, с. 323 и сл.

³⁴ Вж. ИНКОТЕРМС (нова редакция 2010 г.), Кодекс на маркетинга и рекламата от 2011 г., Правила за международния търговски арбитраж в сила от 1. януари 2012 г., разнообразни типови образци за договори и договорни клаузи и др.

³⁵ За развитието на този процес вж. **Paschke**, M. Grundlagen des Europäischen Privatrechts. Europäisches Privatrecht. Deutsches und Internationales Wirtschaftsrecht. Band 15, Lit, Hamburg, 1998, S. 1–8; **Henninger**, Th. Europäisches Privatrecht und Methode. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Studien zum ausländischen und internationalen Privatrecht. Volume 224. Mohr Siebeck. Tübingen, 2009, s. 29 ff.; **Schulze**, R., R. **Zimmermann**. *Europäisches Privatrecht*. Basistexte, Nomos, Baden-Baden, 2016; Kieninger, E.-M., Zimmermann, R., 25 Jahre Europäische Privatrechtsentwicklung. Zeitschrift für Europäisches Privatrecht, 2018, s. 736 et seq.

³⁶ Още през 1989 г. Европейският парламент прие резолюция, призоваваща към изготвяне на Европейски граждански кодекс (European Civil Code). Вж. Resolution of the European Parliament of May 26, 1989 on the action to bring into line the private law of the Member States (OJ C 158/89, 400). За развитието на идеята вж. **Hondius**, E. Towards a European Civil Code General Introduction. In: Hartkamp, A. et al. (Eds.), Towards a European Civil Code. Kluwer, Dordrecht/Boston /London, 1994, p. 1 et seq.

³⁷ Вж. **Zimmermann**, R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford University Press, 1990, p. 25 et seq.; **Zimmermann**, R. Roman Law and European Legal Unity. In: Hartkamp, A. et al. (Eds.), Towards a European Civil Code. Kluwer, Dordrecht/Boston /London, 1994, p. 65 et seq.

³⁸ Работна комисия по европейско договорно право, формирана от водещи европейски учени под ръководството на проф. Оле Ландо от Търговския университет в Копенхаген изработи т.н. Принципи на европейското договорно право (Principles of European Contract Law, PECL), които бяха публикувани през 2000 и 2003 г. в трите си части. Вж. Principles of European Contract Law, Parts I, II (2000), Part III (2003), **Lando**, O., H. **Beale**. (Eds.), Kluwer Law International. В превод на български език PECL са публикувани в Сборника Закон за задълженията и договорите. Поредица джобни издания. Съставителство, превод и анотации **Таков**, Кр. 7. изд. София: Сиби, 2010, с. 245 и сл. За тях вж. **Hartkamp**, A. Principles of Contract Law. In: **Hartkamp**, A. et al. (Eds.), Towards a European Civil Code. Kluwer, Dordrecht, Boston, London, 1994, p. 37 et seq.; **Таков**, Кристиан. Принципи

право³⁹, Принципи на европейското право на тръста⁴⁰, Принципи на европейското семейно право⁴¹, Принципи на европейското застрахователно договорно право⁴², Принципи на европейското право на несъстоятелността⁴³. Подготвен беше и предварителен проект за Кодекс на европейското договорно право, разработен под ръководството на проф. Джузепе Гандолфи (т.н. Група Павия)⁴⁴. Представени бяха също редица проекти и принципи, разработени от Международния институт за унификация на частното право (UNIDROIT), сред които се открояват Принципите за международните търговски договори⁴⁵, както и

на Европейското договорно право (Principles of European Contract Law). *Търговско право*, 2005, № 1, с. 5–85. В предметно отношение Принципите на европейското договорно право обхващат сключването на договора, неговото тълкуване, институтите на изпълнението и неизпълнението, както и правните средства за защита на кредитора в случай на неизпълнение. Наред с това, в тях са застъпени и редица институти на общата част на гражданското право, като едностранните сделки, представителството, унищожаемостта на сделките, някои от основанията за нищожност на сделките (противоречие със закона и правилата на морала), погасителната давност, сроковете и модалитетите на волеизявленията.

Вж. **Бар**, Кр. Фон. Академичната Обща референтна рамка. *Търговско право*, 2007, № 5–6; **Von Bar**, Ch. Von, E. **Clive**, E., H. **Schulte-Nölke**, H. et al. (Eds.), Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group), Sellier European Law Publishers, Munich, 2009, p. 7 et seq. Общо за значението на академически разработените проекти на частни кодификации за развитието на частното право на ЕС вж. **Матеева**, Екатерина. Ролята на частните кодификации за правното регулиране на международните търговски и граждански отношения. В: *Право и права*. Сборник в памет на проф. д-р Росен Ташев. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2016, с. 329–347; **Русчев**, Иван. Правна същност и място на актовете на soft law в правото и юриспруденцията на съдилищата на Европейския съюз. В: *Сб. Soft Law и съвременното право*. София: Сиби, 2017, с. 267 и сл.; **Стоянов**, Димитър. Придобивният способ по чл. 78 ЗС. София: Сиела, 2016, с. 442 и сл.; **Sirena**, P. Die Rolle wissenschaftlicher Entwürfe im Europäischen Privatrecht. Zeitschrift für *Europäisches Privatrecht*, 2018, s. 838–861.

³⁹ Публикувани от Group on Tort Law, Principles of European Tort Law (2005).

⁴⁰ Публикувани от **Hayton**, D., S. C. Kortmann, H. **Verhagen**. Principles of European Trust Law (1999).

⁴¹ Публикувани от **Boele-Woelki**, K., F. **Frederique**, C. **Beilfuss**, M. **Jareborg**, N. **Lowe**, D. **Martiny**, W. **Pintens** (Eds.). Principles of European Family Law Regarding Divorce and Maintenance Between Former Spouses (2004).

⁴² Публикувани с коментар от **Basedow**, J., J. **Birds**, M. **Clarke**, H. **Cousy**, H. **Heiss**, L. **Loacker**. (Eds.), Principles of European Insurance Contract Law. Verlag Otto Schmidt. (2016).

⁴³ Публикувани от **McBryde**, W., A. **Flessner**, S. C. **Kortmann** (Eds.). Principles of European Insolvency Law (2003).

⁴⁴ Публикуван от **Gandolfi**, G. (Ed.). Code Européen des Contrats – Avant-projet, Livre premier (2004).

⁴⁵ В редакцията им от 2004 г. те са публикувани с обстоен коментар в Principles relatifs aux contrats du commerce international. UNIDROIT. Rome (2004). В преработената им редакция те са публикувани под заглавието Principes d'UNIDROIT relatifs aux contrats du commerce international („Principes d'UNIDROIT 2010“).

Принципите на трансграничното гражданско процесуално право⁴⁶. Идеята, положена в основата на всички тези източници на *soft law*, е като общи правила те да се прилагат по волята на страните по подлежащото на регулиране отношение за случаите, при които националното право на съответната държава членка не съдържа разпоредба по даден въпрос или дава незадоволително разрешение (арг. от чл. 1:101, ал. 1 и 4 от Принципите на европейското договорно право).

Но практическите трудности по „примиряване“ на националните правни различия предопределиха отказа на Комисията от приемане на един унифициращ и юридически обвързващ акт с наднационална нормативна сила и пряк регулативен ефект и насочиха усилията към създаване на т.н. Обща референтна рамка (Common Frame of Reference, CFR), която да служи като ориентир за по-нататъшното развитие на общностното право в областта на най-важните частноправни институти⁴⁷. През 2009 г. експертната група за подготовка на бъдещия Европейски граждански кодекс и групата за изследване на достиженията в областта на частното право на ЕС публикуваха окончателната редакция на Проекта за общата референтна рамка (DCFR), съдържащ принципи, дефиниции и закон-модел за европейското частно право. Една от целите на този проект е да служи като основа за изработване на обща правно-политическа референтна рамка на европейското частно право, идеята за която беше лансирана още в Плана за действие на Европейската комисия за едно по-съгласувано европейско договорно право от м. февруари 2003 г.⁴⁸. Според съставителите си проектът за обща референтна рамка е предназначен да даде нова, по-солидна основа за изграждане на единно понятие за европейското частно право, да подпомага взаимното разбиране между представителите на различните национални правни системи в ЕС и да насърчава дебата за развитието

⁴⁶ Приети от Управителния съвет на ЮНИДРОА на 83-тата му сесия, 19–21.04.2004 г. и разпространени като работен документ Unidroit 2004 Study LXXVI-Doc.11/12.

⁴⁷ Известно е, че в отговор на т.н. Стокхолмска програма на Съвета Комисията възложи задачата по изготвяне на проекта за Обща референтна рамка на отделни работни групи, сред които експертна група за подготовка на бъдещ Европейски граждански кодекс (т.н. „Study Group on a European Civil Code“), групата за изследване на достиженията в областта на частното право на Европейския съюз (Acquis Group), чиято задача беше да разработи т.н. Acquis Principles и изследователска група (Study Group) със задача да разработи принципите на европейското право (Principles of European Law). Вж. Von **Bar**, Ch. Von, E. **Clive**, H. **Schulte-Nölke** et al. (Eds.), Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition, prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group), Sellier European Law Publishers, Munich, 2009.

⁴⁸ COM (2003) final, OJ C 63/1. По-подробно за историята, задачите и съдържанието на този проект вж. **Bar**, Ch. Von, E. **Clive**, H. **Schulte-Nölke** et al. (Eds.), DCFR, op. cit., p. 3 et seq., 7 et seq.; **Бар**, Кр. Фон. Академичната Обща референтна рамка. *Търговско право*, 2007, № 5–6.

на частноправната уредба в общността⁴⁹. Заедно със заложените в основата му Принципи на европейското договорно право този проект е замислен като източник на правни модели за единни разрешения на сходни частноправни спорове и с оглед на това – като концептуална основа за едно възможно обличаване на гражданското правораздаване в държавите членки⁵⁰. Най-сетне, доколкото този проект отразява посоките за реформи в частноправното законодателство както на национално, така и на наднационално, общосъюзно равнище в рамките на ЕС, той е замислен да допринесе в крайна сметка за хармонизацията и неформалната «европеизация» на частното право на държавите членки⁵¹.

Както се вижда, общото, което сплотява всички тези разнообразни по предмет частни кодификации е, че по естеството си те представляват систематизирани по материи (най-често по правни институти или дялове) съвкупности от академически формулирани правила⁵² – плод на усилията на международни екипи от високо квалифицирани юристи от университетските среди и практиката, които синтезират принципи, нормативни разрешения и правно-догматични конструкции, присъщи на правопорядъци от различните правни семейства и предназначени да предложат наднационален хармонизационен модел на частното право в обхванатите материи. В тях си дават среща правни институти, принципи, юридически конструкции, традиции и модели на правно мислене, характерни за различните правни семейства в съвременния свят. Всичко това показва, че в наше време тече интензивен международен обмен и синтез на правни идеи и правни „стилове“, на които традиционната компаративистика от XX век винаги е признавала различна типологична принадлежност, т.е. до сега ги е причислявала към различни правни семейства⁵³. Вярно е, че на този етап посочените кодификации имат характер на *soft law*, т.е. на правила за поведение, които могат да намерят приложение само доколкото страните по подлежащото на регулиране правоотношение изрично препратят към тях в рамките на допустимата според съответните национални

⁴⁹ Така DCFR, op. cit., p. 7.

⁵⁰ Така DCFR, op. cit., p. 8.

⁵¹ Така DCFR, op. cit., p. 8–9.

⁵² По повод на Принципите на европейското договорно право **Таков**, Кристиан. Принципи на Европейското договорно право, цит. съч., с. 236 подчертава специално, че те не са нормативен акт, тъй като зад тях не стои държавен суверенитет, който да ги е създал или потвърдил. Също така те нямат характер на първичен или производен източник на правото на ЕС, нито на международен договор, защото няма държава, която да ги е приела, да се е присъединила към тях и да ги е ратифицирала, а и самите Принципи не предвиждат подобен механизъм за придобиване на нормативна сила.

⁵³ Както с основание отбелязва **Таков**, Кристиан. Принципи на Европейското договорно право, цит. съч., с. 236, Принципите на европейското договорно право са резултат от смесване на множество „правни раси“, а не са „чистопородна“ инцестна селекция от разрешения на „най-добра“ правна система.

правопорядъци свобода на договаряне. Но далечният замисъл на съставителите на тези частни кодификации е, те да надхвърлят битието си на „оптативни правила“ и да поемат с времето функциите на обща догматична платформа за сближаване на юриспруденцията и правоприлагането в различните правни семейства, надскачайки различията в позитивноправната уредба по националните законодателства⁵⁴. Накратко казано, забелязват се наченки на преход от модела на държавното правно регулиране към особен тип унифицирана автономна „саморегулация“ на международния търговски и граждански обмен⁵⁵ чрез установяване на общи разбирания за отделни правни институти и постигане на единни разрешения за сходни хипотези – резултат на „компромис“ между непреодолимите чрез други правни способности различия в националните правопорядъци⁵⁶.

Всички тези фактори правят изграждането на една стройна и научно обоснована типология на съвременните национални частноправни системи значително по-трудно и сложно в сравнение с типологизирането им на публичноправната плоскост, при която регламентацията се поддава на сравнително по-стройно типизиране, тъй като е подчинена на принципите на националния суверенитет и носи ясно изразен национален облик и идентичност. Отчитайки изключителната сложност и дълбочина на обсъжданите въпроси⁵⁷, настоящото изследване прави опит да хвърли един общ и без претенции за изчерпателност поглед върху основните модели за групиране на съвременните частноправни системи по правни семейства, като се вгледа по-внимателно в критериите, стоящи в тяхната основа, и оттук – да потърси по-прецизно

⁵⁴ В този дух вж. подробно **Müller-Graff**, P. Private Law Unification by Means other than Codification. In: **Hartkamp**, A. et al. (Eds.), Towards a European Civil Code. Kluwer, Dordrecht, Boston, London, 1994, p. 19 et seq.

⁵⁵ За тези тенденции вж. **Вилкова**, Н. Г. Договорное право в международном обороте. цит. съч., с. 3 и сл.

⁵⁶ Подробно за тези процеси вж. **Матеева**, Екатерина. Ролята на частните кодификации...Цит. съч., с. 330-347.

⁵⁷ В ново време принос за развитието на догматиката на сравнителноправния метод на научно изследване, вкл. в областта на гражданското право у нас, има основополагащата студия на **Сталев**, Живко. Сравнителният метод в социалистическата правна наука. В: Известия на Института по правни науки, т. XXIX. София: БАН, 1974, стр. 5 и сл.. Заслуга в тази насока през последните десетилетия имат и **Христофоров**, Веселин. Гражданско & търговско право на капиталистическите държави. 2. прераб. изд. София: Наука и изкуство, 1991; **Големинов**, Чудомир. Сравнителното право и реформите у нас. *Правна мисъл*, 1991, № 4; с. а., Сравнителното право и категорията право. *Правна мисъл*, 2002, № 4; **Неновски**, Нено. Съвременни проблеми на сравнителното право (бележки от един международен конгрес). *Правна мисъл*, 1994, № 4; **Митев**, Кр., А. **Шопов**. Сравнителното право и проектът „Общата сърцевина на европейското частно право“. В: Съвременното право. Проблеми и тенденции. София: Сиби, 2011, (Съст. Красимира Средкова), с. 94–118 и др.

онова ниво на дълбочина, до което следва да се стигне при проследяване на релевантните за типологичните построения разслойки в „матерните“ правни системи по света.

§ 2. Избор на подход и критерии за групиране на съвременните национални правопорядъци в правни семейства

Групирането на националните правопорядъци в правни семейства винаги е изправяло компаративистите пред два взаимно свързани въпроса с методологическо значение:

- С помощта на какъв тип сравнителноправни изследвания следва да се извърши обособяването на правните семейства в съвременността и

- С оглед на какви критерии следва да се определи принадлежността на даден национален правопорядък към едно или друго правно семейство.

Липсата на единомислие относно броя и вида на правните семейства в съвременността се дължи преди всичко на обстоятелството, че в основата на предлаганите класификации стоят различни подходи и типове сравнителноправни изследвания⁵⁸. В зависимост от организацията на научно-познавателния процес могат да бъдат открити няколко типа сравнителноправни изследвания, насочени към групирането и подреждането на правопорядъците по правни семейства:

- *Първо*, част от компаративистите се основават на т.н. *диахронен тип сравнения*, при които обект на съпоставително проучване са правни институти, дялове или даже цели правни системи, разглеждани в процеса на тяхното възникване и на историческото оформяне на елементите от тяхната структура⁵⁹. Чрез диахронното сравнителноправно изследване най-често се разкрива по какъв начин даден правен институт се е развивал през вековете и е добил

⁵⁸ Вж. **Сталев**, Живко. Сравнителный метод..., цит. съч., с. 19 и сл.; **Марченко**, М. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 73 и сл.; **Саидов**, А. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 45 и сл.; **Бехруз**, Х. Сравнительное правоведение. Одесса, Москва, 2008, с. 57 и сл.; **Лозано**, М. Големите юридически системи. Въведение в европейското и извъневропейското право. София: Изток-запад, 2018, с. 419 и сл.

⁵⁹ **Сталев**, Живко. Сравнителный метод..., цит. съч., с. 19 нарича този тип изследвания „сравнителна история на правото“. Вж. илюстрация на диахронния тип сравнителноправни изследвания у **Bollen**, C., **De Groot**, G. The Sources and Backgrounds of European Legal Systems. In: **Hartkamp**, A. et al. (Eds.), Towards a European Civil Code. Kluwer, Dordrecht/Boston /London, 1994, p. 97 et seq.; **Caenegh**, R. Van. An Histerical Introduction to Private Law. Cambridge University Press, 1992, p. 1 et seq., 147 et seq. **Лозано**, М., цит. съч., с. 421 отправя основателни забележки към надеждността на диахронния тип сравнителноправни изследвания, доколкото при тях „материята се свързва с юридически представи, които изолират правото от останалата реалност и така се раждат правни истории, затворени в самите себе си, чиито конкретни нормативни разпоредби случайно се отнасят до политическата и икономическа история на дадена културна област“.

днешния си вид и съдържание. Други автори пък центрират сравнителноправния анализ върху правопорядъците в днешния им вид и очертават сходствата помежду им с оглед на тяхното съвременно състояние и протичащите процеси на унификация и конвергенция помежду им. Това е характерно за т.н. *синхронен тип изследвания*, при които обект на сравнителноправно изследване са най-често отраслови правни норми или цели институти на позитивното право в различни съвременни правни системи, уреждащи конкретни, практически значими хипотези⁶⁰.

● На *второ* място, с оглед на обекта и равнището, на което се провеждат сравнителноправните изследвания, служещи като основа за типологията на правните системи, могат да се очертаят три нива на сравнителен анализ. На първото и най-ниско ниво, означавано като „*микросравнение*“, сравнителният анализ се извършва спонтанно (*ad hoc*), по отделни правни норми, понятия или правно-догматични конструкции в различните правни системи и като правило се съсредоточава върху правно-техническите характеристики и конкретното нормативно съдържание на сравняваните правни предписания в правопорядъци, принадлежащи към различни правни семейства⁶¹. Сравнителноправното изследване на „микро-ниво“ винаги е насочено към извеждане на приликите и отликите в нормативните решения, съдържащи се в конкретни правила, предназначени да регулират еднакви или аналогични явления или процеси в различни национални правопорядъци⁶². Обикновено такъв тип микросравнения се срещат в повечето академични изследвания в областта на отрасловите правни дисциплини и при тях съпоставката се извършва от позицията на тази правна терминология, понятиен апарат и модел на правно мислене, които са свойствени за правопорядъка, с чиято среда е свързан изследователят.

На второто, по-високо ниво, наричано „*институционално*“ или „*отраслово*“ *сравнение*, сравнителноправното изследване обхваща цели правни институти или отрасли в различните национални правопорядъци. Най-често при него решаващите различия между типовете правопорядъци се търсят не само на правно-техническа плоскост, а в съдържанието на решенията по същество, давани по основни въпроси с принципно значение в правните системи от различни типове.

При третото ниво, обозначавано като „*макросравнение*“, обект на сравнителен анализ са националните правни системи, взети в тяхната цялост (като съвкупности от множество подсистеми в тяхната структура⁶³), с разкриване

⁶⁰ Вж. **Сандов**, А. Сравнителное правоведение, цит. съч., с. 45; **Лозано**, М. Цит. съч., с. 420.

⁶¹ Вж. **Сталев**, Живко. Сравнителный метод..., цит. съч., с. 20.

⁶² Така **Zweigert**, К., **H. Kötz**. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., s. 27 et seq.

⁶³ За структурата на правната система и подсистемите, които тя включва, вж. **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 172 и сл.

на процеса на тяхното историческо формиране, вътрешна структура, основни принципи, система от правни източници, способности за тълкуване, попълване на празнотите, правоприлагане, юрисдикции, правни догми и традиции и т.н. Както изтъкват *K. Zweigert* и *H. Kötz*⁶⁴, при извършване на сравнителен анализ на „макро-ниво“ акцентът се поставя не върху наличието или липсата на сходства по конкретни, единични правни въпроси и техните решения в различни държави, а върху приликите и разликите в цялостния правно-политически и правно-технически подход при регламентацията на подлежащите на уреждане обществени отношения посредством съпоставка на различните „стилове“ на законодателна техника, кодификационни модели и други правни източници, способности за тълкуване и правоприлагане, общи въпроси на съдопроизводството в различните държави, методиката за изготвяне на съдебните актове, значението на методологията за развитието на правото, принципни въпроси на правотворчеството, проблеми на спазването на законността, възприетия конституционен модел и т.н. Сравнителният анализ на това трето ниво на изследване се подплътва с извеждане на обществено-икономическите, политически, културни, религиозни и др. фактори, влияещи върху функционирането на изследваните елементи от правните системи.

Типологичните построения, извършвани с помощта на макросравненията, позволяват приликите да се търсят не от позицията на определена правна система, с която изследователят е най-свързан, а да се разкрият системо- и стилообразуващите фактори⁶⁵, действителните взаимовръзки и съотношения между различните правопорядъци и на тази основа да се изгради тяхната научно обоснована типология. Те се опират в най-широка степен и на достиженията в областта на социологията и философията на правото. Най-често макросравнителните изследвания имат универсален характер в смисъл, че се стремят към глобално обхващане на съществуващите правни системи чрез определяне на мястото им на световната юридико-географска карта. Но поради практическата непостижимост на едно изчерпващо по обхвата си сравнение на всичките повече от 200 национални правопорядъка в съвременния свят, се прибегва винаги до т.н. *репрезентативен подход*, при който обособяването на основните правни семейства по света се основава на „осмислен подбор“ на водещите правни системи⁶⁶, т.е. на селекция на „представителни“ образци, които да бъдат взети като обект на сравнителен анализ и оттук – като емпирична основа за по-нататъшни теоретични заключения. Този подход изисква да се открият преди всичко така наречените „матерни“ правопорядъци, които да заемат мястото на родоначалник на съответното правно семейство и след това

⁶⁴ *Zweigert, K., H. Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., s. 32 et seq.*

⁶⁵ Изразът е на *Zweigert, K., H. Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., s. 67–68.*

⁶⁶ Този възглед поддържа *Саидов, А. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 119–120.*

да се проследи тяхното разпространение под формата на „дъщерни“ правни системи, които пряко или непряко са заимствали техните характерни черти.

● На *трето* място, в зависимост от способите за извършването им сравнителноправните изследвания биват два основни типа: такива, основани на *същинско формално-юридическо (правно-позитивистично, нормативистично) сравнение*, и такива, които се опират на т.н. *функционално сравнение (сравнение от гледна точка на решавания проблем в неговата същина⁶⁷)*. При първия тип сравнителноправни изследвания приликите между различни правопорядъци с цел тяхното типологизиране се търсят в наличието на сходни в правно-техническо отношение норми, институти, отрасли, понятия, термини, в аналогични по предмет на регулиране нормативни актове и т.н.⁶⁸ В догматично отношение този тип сравнителноправни изследвания се опират на традициите на правния позитивизъм. Те са характерни по-скоро за ранните етапи от развитието на правната компаративистика, когато в центъра на вниманието са стояли преди всичко системите на континентално-европейското право, разкриващи относително сходство помежду си, поради общите им корени в реципираното от тях римско частно право.

Напротив, при функционалния тип сравнителноправни изследвания (*functional comparison, method fonctionnelle, funktionelle Rechtsvergleichung*) като отправна точка се взема не правната норма, респ. нормативния акт или друг правен източник с неговите правно-технически характеристики, а *определен проблем или социално явление* от подлежащите на регулиране обществени отношения и се издирва, кои правни институти (норми) във всеки от сравняваните правопорядъци обслужват неговото разрешаване и по какъв начин се постига тази цел⁶⁹. К. Zweigert и Н. Kötz⁷⁰, а заедно с тях и Ж. Сталев⁷¹, Х. Бехруз⁷², А. Саидов⁷³ и др. приемат, че така установените норми и институти могат да се считат сравними и годни да служат като основа за типологизиране на съпоставяните правопорядъци, ако решават аналогични социални проблеми, макар и давайки диаметрално противоположни по същество нормативни

⁶⁷ По израза на Сталев, Живко. Сравнителный метод..., цит. съч., с. 26.

⁶⁸ Именно този тип сравнителноправни изследвания проф. Живко Сталев нарича „*tertium comparationis*“ в първоначален вид, вж. Сталев, Живко. Сравнителный метод..., цит. съч., с. 25, 26.

⁶⁹ За основоположник на функционалния метод на сравнение в областта на правото се счита М. Solomon, Grundlegung zur Rechtsphilosophie. Basel, 1925, S., 33 et seq., цит. по Rabel, E. Aufgabe und Notwendigkeit der Rechtsvergleichung. Gesammelte Aufsätze. Bd. III, Tübingen, 1967, s. 2 et seq. Вж. по-подробно за функционалния тип сравнителноправни изследвания вж. Zweigert, K., Н. Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., s. 33 et seq.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Сталев, Живко. Сравнителный метод..., цит. съч., с. 26.

⁷² Бехруз, Х. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 75.

⁷³ Саидов, А. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 49 и сл.

решения или пък постигайки целите си чрез коренно различни правнотехнически средства. От гледна точка на учението за правните семейства в съвременността полезен „градивен“ материал могат да са тъкмо *сравнимите институти*, предназначени да регулират еднакви по същество проблеми в обществото и изпълняващи аналогични функции и цели в областта на правното регулиране в различните правопорядъци. Именно тях компаративистите наричат „функционални еквиваленти“ или „функционални двойници“⁷⁴.

За разлика от нормативистичния тип сравнителноправни изследвания методът на функционалното сравнение прави възможно издирването на „функционални двойници“ в правни системи, при които липсва съответствие (а понякога даже и съотносимост) в правната терминология, в понятийния им апарат, в правните им институти и т.н. Но доколкото при функционалното сравнение на базата на сходства или различия в *социалните* проблеми, които са призвани да решават сравняваните институти, се търсят съществените прилики в самия *правен инструментариум* на съпоставяните правопорядъци, ясно е, че критерият за групирането на последните по правни семейства в този случай не може да бъде правен (правно-технически). По необходимост той носи ясно изразен метаюридически характер, тъй като признакът, върху който би се опрял класификационният критерий, лежи в обслужваните от тези институти социални потребности.

Във връзка с втория основен въпрос, а именно този за критериите, с оглед на които следва да се определи принадлежността на даден национален правопорядък към едно или друго правно семейство, се очертават два основни подхода: *монокритериален* и *поликритериален*.

Част от компаративистите, които се придържат към първия подход, намират за методологически правилно групирането на националните правопорядъци по правни семейства да се извършва съобразно *един основен критерий*, който може да открие съществено общото в икономическите, политическите, религиозните, културните условия и тъкмо то да се разглежда като обща основа за възникването и функционирането на сравняваните правопорядъци, за общите им исторически корени и традиции и т. н.⁷⁵ Друга част от авторите, които поддържат монокритериалния подход, настоява решаващо значение да бъде отдадено на правната традиция, която доминира в съответната група от правопорядъци и която предопределя същественото съдържание на правните им институти и обособяването на правните отрасли в тях. От позицията на това виждане правната традиция се схваща като съвкупност от дълбоко вкоренили се в съзнанието на хората и исторически обусловени възгледи относно

⁷⁴ Така **Сталев**, Живко. Сравнителный метод..., цит. съч., с. 26; вж. и **Rabel**, E. Aufgabe und Notwendigkeit der Rechtsvergleichung, op. cit., s. 2 et seq.

⁷⁵ Тази теза се поддържа от **Schnitzer**, A. Vergleichende Rechtslehre. Bd. I. Berlin, 1996, s. 132–145.

ролята на правото в обществото, природата на правото и политическата идеология, а също и към организацията и функционирането на правната система⁷⁶. Тези възгледи акцентират върху отделни елементи на социалното и културно наследство, предаващо се от поколение на поколение и съхранявано в определени общества, класи и социални прослойки в течение на продължително време. То се обективира в установените правни норми, обичаи, в ценностната система на обществото, опряна на правилата на морала като регулатор на обществените отношения и т.н.⁷⁷.

Напротив, според поддръжниците на *поликритериалния подход* групирането на националните правопорядъци в правни семейства трябва да отразява, освен техните исторически корени и социално-икономическите условия на развитието им, още и доминиращия в тях модел на правно мислене (юридическа концепция), който е предопределил обособяването на правните им отрасли, особеностите в правните им институти, вида и йерархията на правните им източници и способите за тълкуване, както и доминиращата правните системи идеология⁷⁸. Този подход се обосновава с комплексния характер на факторите, които оказват пряко въздействие за формиране на общите черти на различни национални правни системи.

Проследяването на развитието на сравнителноправната наука⁷⁹ показва, че естеството и съдържанието на избраните от различни изследователи *критерии* зависят в крайна сметка от това, на кой от двата основни методологични подхода се отдава предпочитание като доминиращ и с определящо значение.

При първия подход, наречен условно *социологически*, обособяването на правните семейства се основава главно на *метаюридически* признаци, отразяващи:

– *Типа обществен строй*, за чието изграждане и функциониране е призван да съдейства и обслужва съответния правопорядък. Така напр., условията на силно идеологизираното правно мислене от средата и втората половина на XX век, заключено между политическите полюси на капиталистическия и социалистическия обществен строй, централна задача на източноевропейската сравнителноправна доктрина беше обособяването на групата на т.н. „буржоазни“ или „капиталистически“ правни системи и тяхното ясно отграничаване от правопорядъците на социалистическите държави⁸⁰. Като отличителен белег, който „споява“ буржоазните (капиталисти-

⁷⁶ Така **Merryman**, J. The Civil Law Tradition. Stanford University Press, 1985, p. 18.

⁷⁷ Вж. **Марченко**, М. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 129–130.

⁷⁸ **Bogdan**, M. Comparative Law, op. cit., p. 83.

⁷⁹ Още за развитието на теоретичната дискусия относно избора на класификационни критерии за групиране на националните правни системи в правни семейства вж. **Zweigert**, K., H. **Kötz**. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., s. 62 ff.

⁸⁰ Вж. **Христофоров**, Веселин. Гражданско и търговско право на капиталистическите държави, цит. съч., с. 5 и сл.; **Янчков**, К. Гражданское и торговое право капиталистиче-

чески) правни системи в една обща група, се посочваше тяхната функция по обслужване на „монополистическия капитализъм“⁸¹ и „реакционната им същност“⁸², а самото понятие „гражданско и търговско право на капиталистическите държави“ (за разлика от това на социалистическите страни) се дефинираше като „система от правни норми, регулиращи възникващите в буржоазното общество имуществени отношения и свързаните с тях неимуществени отношения, като лични, неимуществени отношения в семейството, правото на име, правото на авторство и др.“⁸³. С аргумента, че основа на капиталистическия строй е частната собственост върху средствата за производство, правото на собственост се посочваше като основния и характерен за буржоазното гражданско право институт⁸⁴.

Доминиращият през онези години двуполуосен „формат“ на правната мисъл обуславяше констатацията, че дуализмът на частното право е отличителен белег за правните системи на капиталистическите държави (за разлика от социалистическите, които, според Ленин, „не познават нищо частно“), а също и че „при постоянното разширяване на стоково-паричните отношения при развития капитализъм се наблюдава процес на комерсиализация („отърговяване“) на гражданското право чрез разпростиране върху имуществените отношения в гражданския обмен на положенията, приложими специално в областта на търговския оборот“⁸⁵. Особеностите в областта на гражданскоправното регулиране, които служат като разграничителна линия между капиталистическия и социалистическия цивилистичен модел и дават основание за обособяване на тези две големи групи от правни системи, се търсеха в насоките на тяхната еволюция, както и в технико-юридическото съдържание на едни от най-важните институти на гражданското право, като юридическите лица, правото на

ских государств. Москва, 1966, с. 3–17; **Генкин**, Д. Гражданское и торговое право капиталистических стран. Москва, 1974, с. 6–27; **Мазолин**, В., М. **Кулагин**. Гражданское и торговое право капиталистических стран. Москва, 1980, с. 3–28; **Кнапп**, В. Крупные системы права в современном мире. В: Сравнительное правоведение. Москва, 1978; **Eörsi**, G. Comparative Civil (Private) Law. Budapest, 1979, p. 4 et seq.; **Göhring**, J. et al. Kommentar zum Zivilgesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 19. Juni 1975. Herausgegeben vom Ministerium der Justiz, Berlin, 1985, s. 25 et seq.; **Безбах**, В., М. **Кулагин**, В. **Мазолин** и др. (авт. коллектив). Советское и иностранное гражданское право. Москва, 1989, с. 39 и сл., 175 и сл. и др.

⁸¹ Така **Флейшиц**, Е. Буржуазное гражданское право на службе монополистического капитала. Москва, 1948, с. 2 и сл.

⁸² Вж. **Халфина**, Р. Реакционная сущность гражданского права современных капиталистических стран. Москва, 1961, с. 7 и сл.

⁸³ Така **Нарышкина**, Р. Гражданское и торговое право капиталистических государств. Ч. I, Москва, 1983, с. 3.

⁸⁴ Така **Христофоров**, Веселин. Гражданско и търговско право на капиталистическите държави, цит. съч., с.б.

⁸⁵ Пак там, с. 7–9.

собственост, договора, гражданската отговорност и т. н.⁸⁶. Като цяло, представата за „юридико-географската“ карта на света се изчерпваше с очертаването на три основни групи от правопорядъци: социалистически, капиталистически и тези на „освободилите се“ държави⁸⁷;

– *Икономическа система на обществото*, обслужвана от действащия правопорядък, вкл. типа на собствеността върху средствата за производство. Основно значение при този критерий се отдава на господстващия модел на собственическите отношения („общонародна“ собственост от социалистически обобществен тип *или* частна собственост върху средствата за производство; лична собственост на всеки отделен индивид *или* трибална, родово-племенна (групова, кланова) собственост, която може да принадлежи само на общността от лица, съставляващи един род, семейна задруга, племе и т.н.), както и на икономическия модел, върху който е изградено управлението на националното стопанство (пазарна икономика, основана на свободата на стопанска инициатива и „работещата“ конкуренция *или* централизирана планова икономика, направлявана с административни актове – държавни планови задания и контролни показатели за произведени и пласирани стоки и услуги) и т. н.⁸⁸;

– *Ролята на религиозния фактор* в обществото и в системата от социални и правни регулатори. Той може да е от особено значение за личното, семейното и наследственото право в някои правни системи, доминирани от нормите на религиозното право. При тези системи гражданскоправното положение на личността се определя съобразно каноните на изповядваната от лицето конфесия. Значението на религиозния фактор се отчита най-вече при прилагане на т.н. социологическо-аксиологичен подход на сравнителноправно изследване, при който акцентът на теоретичния анализ се поставя върху ролята на религиозните ценности като правообразуващ фактор⁸⁹;

– *Ролята на идеологическия фактор* в държавното управление и господстващият философски мироглед, които пряко или косвено въздействат върху

⁸⁶ Вж. подробно **Безбах, В., М. Кулагин, В. Мазолин** и др. (авторски колектив). Советское и иностранное гражданское право, цит. съч., с. 175 и сл.

⁸⁷ Пак там, с. 271 и сл.

⁸⁸ Изтъквайки решаващото значение на икономическите фактори за оформяне на сходствата и различията в националните правопорядъци **Bogdan, M.** Comparative Law, op. cit., р. 83 пише, че „не е необходимо да си марксист, за да разбереш, че всяка правна система представлява една надстройка, която се основава върху съответен модел за икономическа организация на обществото, която тя е призвана да обслужва. По правило държави с еднотипен икономически модел имат значително повече на брой общи признаци в правните си системи в сравнение с държави с различна организация на управление на националното им стопанство“.

⁸⁹ Вж. подробно задълбоченото изследване на **Колев, Тенчо**. Християнските ценности като правообразуващ фактор. София: Сиела, 2017, с. 9 и сл. За особеностите на ислямското право вж. **Лозано, М.** Цит. съч., с. 311 и сл.

формирането на доминиращата правна доктрина⁹⁰, юридическа идеология и техника на правотворчеството;

– *Геополитическите особености*, които предопределят типа местна цивилизация, и отгук – глобалните или регионални политически и правни влияния, на които тя е изложена;

– *Доминиращият социокултурен модел* в страната или географския регион. Подчертавайки специално значението на културата като фактор за формирането на националните правни системи, редица съвременни изследователи приемат като постулат мисълта на германския цивилист *N. Kohler*⁹¹, че „всяка култура има свой особен правен живот и всяка правна среда има своя особена култура“. На тази основа те изтъкват, че всеки правопорядък и всяко правно семейство представляват уникален продукт на цял комплекс от фактори, сред които важно място заемат културните традиции⁹². „Уникалната индивидуалност“ на националната правна система, респ. на правното семейство, към което тя се числи, се обуславят в значителна степен от особеностите на културното развитие и варират в зависимост от неговата степен. Така е, защото правото е съставен елемент от културата на страната, а културата е право⁹³. По този логически път се обосновава тезата, че пътят към изграждане на една научно обоснована типология на съвременните национални правопорядъци минава през сравняване на техните правни култури, т.е. посредством методите на сравнителната правна културология⁹⁴;

⁹⁰ За тези влияния вж. по-подробно **Танчев**, Евгени, **Мартин Белов**. Сравнително конституционно право, цит. съч., с. 23–28.

⁹¹ **Kohler**, J. Das Recht als Kulturerscheinung. Würzburg, Stahel, 1885, s. 5.

⁹² Така **Black**, D. The Behaviour of Law. New York, 1976, p. 63 et seq.; **Grossfeld**, B. The Strength and Weakness of Comparative Law. Oxford, 1990, p. 41 и др.

⁹³ Така **Black**, D. The Behaviour of Law, op. cit., p. 63.

⁹⁴ Отявлен привърженик на сравнителната правна културология като методологическа основа за типизация на съвременните правни системи е **Cohen-Tanugi**, L. Legal Cultures Compared: The American and the French and the German. In: **Gessner**, V, C. **Varga** (Eds.). European Legal Cultures. Sydney, 1996, p. 269 et seq. Сравнявайки правните култури, лежащи в основата на двете големи групи правни семейства – англо-американското и романо-германското, авторът изтъква, че ако в голямата си част американците, бидейки „наследници на древния англо-саксонски легализъм и религиозно пуританство“, се отнасят с „особен трепет и уважение“ към правните предписания и институциите на съдебната власт, то във Франция отношението към правото е по-различно. Французите демонстрирали, според автора, една „по-амбивалентна“ („ambivalent“, в смисъл – двойствена) нагласа към правото. Те разчитали на неговите институти, когато търсят защита на частната собственост, но ако става дума за защита на конституционния статус на личността и предоставените ѝ права, френското общество предпочитало да не се доверява толкова на принципа за „господството на правото“ (т.е. на принципа на законността, бел. моя Е.М.), тъй като не вярвало, че сериозните политически, икономически и социални конфликти могат да бъдат решени с правни средства. В този смисъл, заключава **Cohen-Tanugi**, отношението на французите към правото често „считава в себе си елементи на безразличие и цинизъм“.

– **Принадлежността на населението на държавата към определена раса, етнос, езикова група и значението на демографския фактор**⁹⁵. Заслужава да се отбележи, че още в началото на XX век в европейската правна доктрина се предлагат класификации на правните системи въз основа на расов и езиков критерий. Съобразно него се обособяват четири основни правни кръга: индоевропейски, семитски, монголски и групата на т.н. „нецивилизовани“ народи, всеки от които на свой ред бива подразделян на съответни клонове (подгрупи). Напр., в рамките на индоевропейското правно семейство се обособяват индуски, ирански, келтски, гръко-римски, германски, англо-саксонски, славянски и ирански клон и т.н. Според *N. Sauser-Hall*⁹⁶, наред с расовия и езиков критерий влияние оказват правната култура, господстващата в обществото концепция за същността, съдържанието и ролята на правото като регулатор на социалните процеси, правната философия, системата от правни източници и т.н.;

– **Военно-политическите фактори**. Във вижданията на някои американски компаративисти, като *Cruz, P.*⁹⁷ и посочените от него автори, военно-политическият фактор е от особено значение за формиране на правните системи в съвременна Европа. Авторът посочва, че конфигурацията на правния мир в Европа като цяло и на правопорядъците на европейските държави в края на XX век зависи до голяма степен от новите развития във военно-политическата обстановка на европейския континент. Авторът уточнява, че състоянието на правните системи ще е различно в зависимост от това, дали по-нататъшното европейско разширение на НАТО ще се осъществява при водещата роля на САЩ или военният алианс ще функционира за напред на основата на баланса между такива водещи европейски сили, като обединена Германия – от една страна, и Франция и Русия – от друга и т.н.

През 60-те и 70-те години на миналия век под влияние на идеологическото противопоставяне „социалистически Изток“ ↔ „капиталистически Запад“ и активизирането на движенията за политическа независимост на колониалните народи, редица видни теоретици на сравнителното право като *R. David, G. Sawyer, I. Szabo, H. Afchar, J. Derrett, T. Iyer, Y. Noda* и *K. M'Baye*⁹⁸, предлагат

⁹⁵ **Bogdan, M.** *Comparative Law*, op. cit., p. 70-76 поддържа, че комплексът от фактори, които влияят пряко върху формиране на общото и различното в съвременните национални правни системи по света включва освен икономически, още и политически, идеологически, религиозни, исторически, географски и демографски фактори.

⁹⁶ **Sauser-Hall, N.** *Fonction et methode du droit compare*. Paris, 1913, p. 101–115, цит. по **Ricard, P.** *Le Jeu de la Différence: „reflexions sur l'épistémologie du droit compare“*. Collection Diké, Les Presses de l'Université Laval, Québec, 2007, p. 88.

⁹⁷ **Cruz, P.** *A Modern Approach to Comparative Law*, op. cit., p. 342.

⁹⁸ Вж. **David, R., G. Sawyer, I. Szabo, H. Afchar, J. Derrett, T. Iyer, Y. Noda, K. M'Baye.** *The Legal Systems of the World*. In: *International Encyclopedia of Comparative Law*, Vol. II, 'The Diferent Conceptions of the Law', 1975, Chapt. 1.

обособяването на следните шест различни правни кръга: западен⁹⁹, социалистически, мюсюлмански, индуски, далекоизточен и африкански. Без съмнение това делене изразява по-скоро някаква типизация на съвременните държавно-организираните общества с оглед на доминиращия при всяко от тях политически, икономически, социокултурен или професионален модел, но не дава практически никаква съдържателна информация за характерните признаци на частноправните отрасли и институти в правните системи, обхванати от една или друга класификационна група¹⁰⁰. Така е, защото при социологическия (метаюридически) подход по хипотеза липсва достатъчно определена и ясна методологическа основа, обезпечаваща вътрешното единство и консистентност на класификацията на правните системи, а най-вече защото отсъства съществен *правен признак* за идентифициране на определен национален правопорядък до степен да се получи поне една обща представа за състоянието на основните негови отрасли и институти (и конкретно – тези на гражданското право). Подобни класификации размиват сериозно съществените и основополагащи юридически прилики в облика и съдържанието на съпоставяните правопорядъци, тъй като в най-добрия случай се опират само на общите идеи за свобода, право, справедливост, морал, дълг и отговорност и т.н., разработени от представители на различните течения в социологията и философията на правото. Непредпазливото използване на метаюридическия подход може да доведе и до такива *еклектични* по характера си типологични построения, при които е невъзможно дори идентифицирането на критерия, положен в основата на групирането на правните системи. Резултат от прилагането на такъв подход представлява крупното тритомно изследване на американския юрист-компаративист *J. Wigmore*¹⁰¹ „Панорама на правните системи на света“, в което се приема

⁹⁹ Понятието „западно право“ (Western Law, westliches Recht) се роди като плод на силно идеологизираното правно мислене от 60-те и 70-те години на миналия век. В това понятие се включваха правните системи на англо-американското право и различните групи от романо-германския правен кръг в западноевропейските страни и повлияните от тях извъневропейски законодателства, обединени като „антипод“ на правопорядъците на държавите от т. н. „Източен блок“, т. е. на социалистическите държави около бившия СССР.

¹⁰⁰ Подобно критично отношение изразяват **Танчев**, Евгени, Мартин **Белов**. Сравнително конституционно право, цит. съч., с. 33, по повод предлаганото в чуждата литература делене на правните кръгове на романо-германски, англо-американски, ислямски, африкански, азиатски (далекоизточен) и нордически (северен, скандинавски). Авторите с основание отбелязват, че извън първите две правни фамилии, които имат всепризнат и основополагащ характер, обособяването на останалите на чисто регионално-географски принцип може да се оспорва в значителна степен.

¹⁰¹ Вж. **Wigmore**, J. A Panorama of the World's Legal Systems. Saint Paul Minnessotta, 1928, Vol. 1–3, цит. по **Бехруз**, X. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 75. За значението на това изследване и за изработената от **J. Wigmore** през 1928 г. юридико-географска карта на основните правни семейства в съвременния свят вж. **Лозано**, М. Цит. съч., с. 408–409.

съществуването на 16 основни правни семейства (египетско, месопотамско, юдейско, китайско, индуско, гръцко, римско, японско, мюсюлманско, келтско, славянско, германско, морско, каноническо, романско и английско), но трудно може да се установи с оглед на какъв признак същите са били обособени.

При втория подход, който може условно да бъде определен като „*правно-технически*“, критериите за обособяване на правните кръгове (семейства) в съвременния свят се основават на определени *формално-правни, правнотехнически* и/или *материални* правни признаци, които се полагат в основата на типизацията на националните правопорядъци и се изтъкват като най-отличителни и характерни за дадена група от правни системи. При избора на класификационен критерий се изхожда най-често от разбирането, че основните особености на една национална правна система трябва да се търсят главно във *вида и йерархията на нейните правни източници*; в нейните *централни юридически понятия, правно-догматични конструкции и правни институти*, в характерните за нея *правно-технически способности за тълкуване и прилагане на правото*¹⁰², в *правно-историческите ѝ корени* и др.¹⁰³ С оглед на казаното при позитивистичния подход групиранто на националните правопорядъци в правни семейства се извършва според:

– *Вида и йерархията на правните източници*, и по-специално признава ли се върховенството на писания закон, т. е. на позитивното право, създадено от органите на законодателната власт в рамките на предоставената им по установен ред нормотворческа компетентност и по определена от закона процедура; мястото и значението на съдебния прецедент като правен източник¹⁰⁴; наличието или отсъствието на гражданска кодификация; значението

¹⁰² В суров вид този възглед е вдъхновил един от най-ранните опити за типология на националните правни системи и за групирането им в правни семейства, направен в труда на големия компаративист Esmein, A. Le droit comparé et l'enseignement du droit, Congrès international de droit comparé. Procès-verbaux des séances et documents, vol. I, 1905, цит. по **Zweigert, K., H. Kötz.** Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., s. 63. Посоченият автор приема съществуването на пет основни правни семейства: *романско, германско, англо-саксонско, славянско и ислямско*.

¹⁰³ Този възглед се споделя и от съвременната ни правна доктрина. Вж. **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 144. Авторът приема, че основните особености на една правна система са нейните източници, понятия, правни институти, утвърдени техники за тълкуване и прилагане на правото. Те служат и като критерий за разграничението на правните системи.

¹⁰⁴ По-подробно по този въпрос и в сравнителноправен план вж. **Фаденхехт**, Йосиф. Българско гражданско право. Обща част. София, 1929, фототипно издание 1992, с. 48 и сл.; **Таджер**, Витали. Съдебна практика и общи актове на Върховния съд на НРБ. *Год. СУ, Юрид. фак.*, т. 69, 1977; **Сталев**, Живко. Съдебната практика като източник на правото. *Съвременно право*, 1997, № 6; **Павлова**, Мария. За ролята на съдебната практика. *Съвременно право*, 1998, № 3; **Русчев**, Иван. Нормативните актове източник на частното право. София: Албатрос, 2008, с. 25 и сл. и др.

и мястото на правния обичай в системата от правни източници; значението и мястото на нормите на религиозното право; правното значение на морала, на справедливостта и т. н. През 20-те години на миналия век цивилистът *Lévy-Ullmann*¹⁰⁵ обосновава възгледа, че според характерните за правопорядъците *видове правни източници* следва да се признае съществуването на три основни правни семейства: континентално-европейско – заради върховенството на писания закон, англо-американско – заради водещата роля на съдебния прецедент и ислямско – заради неговата абсолютна и застинала във времето подчиненост на религиозните догми на исляма. Във връзка с характера на правните източници *Р. Ташев*¹⁰⁶ подкрепя групирането на съвременните правни системи в две основни групи (типове правни системи): монистични и плуралистични. Класификационният критерий за това групиране, посочен от автора, е в зависимост от това, дали съответният правопорядък допуска действието на чужди правни норми или пък инкорпорира в себе си такива норми. При монистичните модели правната система се идентифицира с държавата в смисъл, че на територията, върху която се разпростира нейният суверенитет, се изключва в даден момент съществуването на друга правна система¹⁰⁷. Монистичните системи допускат в своите рамки съществуването на елементи (правни норми) от други правни системи (международно право, корпоративно право), но след като те бъдат формално инкорпорирани в монистичната система и придобият юридическа сила, която е „вторична и производна от законодателния монопол на държавата“¹⁰⁸. Като монистични се класифицират системите на религиозното право в държавите, изповядващи ислямски фундаментализъм, тъй като при тях прилагането на правни норми извън религиозните догми на исляма е недопустимо. При плуралистичните правни системи, напротив, в един и същи момент на една и съща територия съществуват и действат заедно повече от една системи¹⁰⁹.

За целите на разглежданата типология *Р. Ташев* различава две разновидности на плурализма. Първият вид, наречен от автора „социологически плурализъм“, има отношение към това, кой създава правните норми: напр., автор на законовите норми е държавата, а автор на корпоративните норми е обществото. От тази гледна точка авторът признава, че практически всички съвременни правни системи са плуралистични¹¹⁰. Втората разновидност на

¹⁰⁵ Вж. *Lévy-Ullmann*. Observations générales sur les communications relatives au droit privé dans les pays étrangers, Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans I, 1922, p. 81 et seq., цит. по *Zweigert, K., H. Kötz*. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., S. 63

¹⁰⁶ Вж. *Ташев*, Р. Теория за правната система, цит. съч., с. 145–146.

¹⁰⁷ Пак там, с. 146.

¹⁰⁸ Пак там.

¹⁰⁹ Пак там.

¹¹⁰ Пак там.

плурализма авторът търси в това какво е основанието за задължителността на нормите и кой осигурява принудителното им прилагане. От тази гледна точка *Р. Ташев* причислява към плуралистичните правни системи правопорядъците на федералните държави и на държавите членки на ЕС (при последните – заради отстъпления от държавата членка в полза на ЕС суверенитет)¹¹¹. Към плуралистичните системи авторът отнася и правните системи на тези държави, където има етноси, прилагащи своето обичайно право, вкл. чрез своеобразни юрисдикции. При тях „правни норми от двете правни системи действат едновременно и имат различна и конкурираща се задължителност“¹¹²;

– **Юридическата концепция, върху която е изградена вътрешната структура на правната система и групирането на нормите ѝ по правни отрасли**, клонове, респ. дялове и правни институти, и по-конкретно – дали се основава на деленето на правото на публично и частно¹¹³; дали се възприема институционната или пандектната система на гражданското право¹¹⁴; дали се признава дуализмът на частното право¹¹⁵, изразяващ се в наличие на

¹¹¹ Вж. **Ташев**, Р. Теория за правната система, цит. съч., с. 146–147.

¹¹² Пак там, с. 147.

¹¹³ В модерната литература по сравнително право изрично се посочва, че деленето на правото на публично и частно е неприсъщо на доктрината на държавите от англо-американския правен кръг, макар техните законодателства да съдържат множество публичноправни и частноправни норми. Така **Осакве**, К. Сравнително правоведение в схеми: Обща и Особенна части. 2-е изд., перераб. и доп., Москва: Дело, 2002, с. 53. За деленето на правото на публично и частно вж. по-подробно **Ганев**, Венелин. Учебник по обща теория на правото. Ч. първа. 2. доп. изд. Фототипно издание. София, 1990, с. 566 и сл.; **Торбов**, Цеко. Обща теория на правото. София: Юриспрес, 2002, с. 98 и сл.; **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 149 и сл.; **Новкиришка-Стоянова**, Малина. За римския модел на разграничаването на публичното и частното право. В: Право и граници. Сборник с доклади от научна конференция, проведена от катедра „Теория и история на държавата и правото“ на Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 15 май 2018 г. Състав. Д. Вълчев, С. Гройсман. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2018, с. 315 и сл.; **Новкиришка-Стоянова**, Малина. Publicum ius. София: ЕкоПринт, 2016, с. 73 и сл.; **Новкиришка-Стоянова**, Малина. De iure publico. Студии по римско публично право. София: Сиела, 2013, с. 32–40; **Друмева**, Емилия. Конституционно право. 5. доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2018, с. 20 и сл. и др.

¹¹⁴ Вж. **Фаленхехт**, Йосиф. Българско гражданско право. Цит. съч., с. 1–2; **Диков**, Любен. Курс по българско гражданско право. Т. I. Обща част. София, 1940, с. 22; **Василев**, Любен. Гражданско право на Народна Република България. Обща част. София: Наука и изкуство, 1956, с. 36; **Таджер**, Витали. Гражданско право на НРБ. Обща част. Дял I. 2. изд. София: Софи-Р, 2001, с. 58 и сл.; **Павлова**, Мария. Гражданско право. Обща част. 2. доп. изд. София: Софи-Р, 2002, с. 38 и сл.; **Стефанов**, Георги. Основи на гражданското право. Велико Търново: Абагар, 2007, с. 19 и сл. и др.

¹¹⁵ Вж. по-подробно **Русчев**, Иван. Към въпроса за дуализма на частното право. *Съвременна право*, 2000, № 6, с. 74–87. За дуалистичните и монистичните възгледи относно систематичното място на търговското право и съотношението му с гражданското право вж. **Матеева**, Екатерина. Поглед върху типологията на системните подходи към пробле-

самостоятелна търговскоправна кодификация наред със съществуването на граждански кодекс (гражданско законодателство) и т. н.;

– „**Знаковите**“ за дадена национална правна система или група от такива системи **юридически понятия и правно-технически конструкции**¹¹⁶. Така напр., понятието „*consideration*“ (насрещно удовлетворение) е отличително само за английското договорно право, респ. за правните системи на държавите от англо-американския правен кръг¹¹⁷. Същото се отнася за правната конструкция на „*trust-a*“¹¹⁸ в различните ѝ разновидности; за доктрината „*frustration*“¹¹⁹

ма за съществуването на търговско право в римската правна система. *Ius romanum*, 2016, № 1, с. 149–178.

¹¹⁶ За значението на правните понятия като градивен елемент, който изгражда конструкцията на правната система вж. по-подробно **Ганев**, Венелин. Правните понятия. Трудове по обща теория на правото. София: Марин Дринов, Сиби, 1998, с. 272; **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 134 и сл. Според посочения автор, ако правните понятия изграждат първото равнище на конструкцията на правната система, то правните конструкции, представлявайки трайно отношение между юридически понятия и явления, са второто и по-усложнено ниво на изграждане на правната система. Авторът изтъква, че правните конструкции са типична проява на вече чисто юридическото конструиране на правната система.

¹¹⁷ Вж. *Cheshire, Fifoot & Furmston's Law of Contract*. 12th Ed., Butterworths, London, 1991, p. 70 et seq.; **Спасов**, Георги. 'Consideration' и 'causa'. *Год. СУ, Юрид. фак.* т. 85, [1992], 1996, с. 103 и сл.; **Kötz**, Н. *Europäisches Vertragsrecht*. Band I. Mohr Siebeck, Tübingen, 1996, s. 81 et seq.; **Стоянов**, Димитър. За римскоправните корени на учението за *causa*-та на договорите. *Ius romanum*, 2, 2016, № 1, 306–337; **Stoyanov**, D. *Causa and Consideration. A Comparative Overview. Challenges of the Knowledge Society*. – Proceedings of The International Conference. „Challenges of the Knowledge Society“, 10th Edition, May 20th-21st 2016, Bucharest, Nicolae Titulescu Publishing House, 2016, p. 260.

¹¹⁸ Вж. английския Закон за тръста от 1925 г. За някои белези на тръста според английското общо право вж. **Матеева**, Екатерина. Договор за установяване на доверителна собственост (trust) и договор за управление на приватизиращо се предприятие с клауза за изкупуване или продажба на трети лица по чл. 34, ал.1, т. 2 ЗППДОП – съпоставка и разграничение. *Право и икономика*, 1999, № 5, с. 11 и сл..

¹¹⁹ В литературата този специфичен институт се илюстрира обикновено с известното английско дело *Krell v. Henry* [1903] 2 KB 740 (CA). Между страните по делото бил сключен едnodневен договор за наем на апартамент с изглед към лондонската улица Pall Mall, по която било планирано да премине процесията в деня на коронацията на крал Едуард VII. В последния момент коронацията била отложена за друга дата поради заболяване на краля и наемателят отказал да използва апартамента, респ. да плати уговорената наемна цена. Въпреки тази промяна на обстоятелства наемодателят поискал да му се плати, като се позовал на това, че изпълнението на двете насрещни престации по договора е обективно възможно, макар предпоставката (*basic assumption*) на договора да не се е осъществила и с това той да е обезсмислил напълно от гледна точка на интереса на наемателя (т.е. да е налице „*frustration of the purpose of contract*“). В обсъждания случай преминаването на кралската процесия под прозорците на наетия апартамент не е представлявало съдържание на дължимата от наемодателя престация, поради което отлагането на коронацията не

като основание за освобождаване от отговорност за неизпълнение на задължението и др. Налице са още редица исторически наложили се особености в самото понятие за договора като основен източник на правни задължения според традиционното *common law*¹²⁰, както и в някои от извъндоговорните източници

води до последваща невъзможност за изпълнение на задълженията по наемния договор (предоставяне на апартамента от наемодателя на наемателя за ползване за времето, за което е нает, съответно плащане на наемната цена). Изпълнението по наемния договор е било възможно, но вследствие на последваща промяна на обстоятелствата се е стигнало до отпадане на интереса на наемателя от изпълнението. За този случай вж. **Hammer**, G. Frustration of Contract, Unmöglichkeit und Wegfall der Geschäftsgrundlage. Ein Vergleich der Lösungsansätze englischer und deutscher Rechtsprechung, Duncker & Humblot GmbH, Tübingen, 2001, S. 49. Вж. още **Treitel**, G. H. Frustration and Force Majeure, Oxford, 1994; **McKendrick**, E. Force Majeure and Frustration of Contract. 2 nd Ed.. Informa Law, 1995; *Cheshire, Fifoot & Furmston's Law of Contract*, op. cit., p. 569 et seq.

¹²⁰ Без да навлизаме в подробности ще отбележим само, че понятието за договора, прилагано от Уестминстърските кралски съдилища (т. е. от съдилищата на общото право в Англия) до началото на XVII век, не включва по принцип безвъзмездните договори, нито споразуменията, насочени към предаване (връщане) на вещи в натура (договор за наем, за влог, за превоз и др.), нито отделни видове съглашения, които английското право квалифицира като trust (прехвърляне на права в доверителна собственост). Така е, защото общото право (*common law*) от този период не познава друго правно средство за защита на кредитора при неизпълнение на договорни задължения за предаване на вещи извън *иска за обезщетение на вреди*. Поради строгата обвързаност на английското *common law* от вида на иска и съответното производство за разглеждането му, ако наемателят, влогоприемателят, превозвачът и т. н. откажели да върнат вещта в натура, по отношение на тях можело да бъде постановено решение за нейното връщане на ищеца, само доколкото се установявало, че държат без основание една вещ, която принадлежи другиму (на ищеца). Практически функциите на облигационния иск за реално изпълнение на договорно задължение за предаване на вещь се изпълнявали от един особен иск от типа на собственическите искове (*writ of detinue*, искане за осъждане на ответника за връщане на незаконно полученото, т. е. на „присвоеното“). Друга традиционна специфика на английското договорно право е съществуващата при него зависимост на принудителната изпълняемост на договорното задължение от спазването на изискване за определена форма на доказателствените средства за дълга. Уважаването от кралските съдилища на иск за връщане на дадена в заем парична сума (*writ of debt*) било допустимо само при наличие на формални писмени доказателства (т. н. абстрактна дългова разписка), от които се установява качеството „длъжник“ на ответника в процеса. Представянето ѝ пред кралския съд било достатъчно за осъждането на длъжника, без съдът да е длъжен да изследва, дали зад тази „абстрактна дългова разписка“ стои действителен договор за заем, респ. реален паричен дълг по някаква престационна сделка или по правоотношение, възникнало от друг юридически факт. В търсене на правни средства за защита на интереса на кредитора по неудовлетвореното му притезание от договор английската съдебна практика сътворила и друг особен иск, известен като *'trespass'*. По същество той бил иск за обезвреда на деликтно основание в случай на противоправни посегателства срещу лични или имуществени права на ищеца, но към него се прибегвало и когато ответникът не изпълнявал едно свое договорно задължение и с това увреждал интереса на кредитора от изпълнението в натура. Първоначално кралските съдилища приемали за разглеждане този иск, когато при

на облигационни задължения¹²¹. Специфично за английското право е също понятието „agency“ (агентство)¹²², което се основава на доктрината за идентичността между агента (представителя) и принципала според максимата „*qui facit per alterum facit per se*“ (който действа чрез другото, действа за себе си), за разлика от модела представителство по законодателствата на държавите от континентална Европа, който се основава на доктрината на Лабанд за отделянето на мандата от представителството и за абстрактния характер на сделката по учредяване на представителна власт (упълномощаването). *Differentia specifica* на правопорядъците на *common law* е и наличието на две различни понятия за правото на собственост (от континентално-правна гледна точка) в зависимост от обекта на правото – земя (недвижим имот) или движими вещи¹²³ и много

изпълнение на свое договорно задължение длъжникът извършел действие или бездействие, увреждащи личността или имуществото на кредитора, т. е. при установяване на *misfeasance*. С течение на времето съдиите на *common law* започнали да приемат този иск и за случаи, при които длъжникът не изпълнява поето от него договорно задължение, т. е. когато е налице *non-feasance*. По-късно приложното му поле се разширило и по отношение на случаи, при които страните сключвали особено съглашение, с което се обвързвали за *реално изпълнение* на едно договорно задължение (*assumpsit*). През XVII век английската съдебна практика започнала постепенно да се основава на необоримата презумпция, че юридическото обвързване на длъжника за реално изпълнение на непаричния дълг е вътрешно присъща част от съдържанието на всеки договор и престанала да обуславя уважаването на кредиторския иск за реално изпълнение (*assumpsit*) от доказването по строго определен начин на паричната оценка на вредата, причинена от липсата на реално изпълнение. Вж. **Zimmermann**, R. *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Op. cit., p. 40 et seq.

¹²¹ В областта на деликтната отговорност английското общо право не познава института на генералния деликт, който свързва възникването на задължение за обезвреда с виновното противоправно поведение на делинквента, причинило подлежащата на обезщетяване вреда (срв., напр., с чл. 1382 от френския ГК; чл. 45, ал. 1 ЗЗД). Английската съдебна практика признава само отделни видове граждански правонарушения, като достига в «абстрактното» си правно мислене най-много до специалния деликт и отговорността за *negligence*, но наред с това запазва и определен брой искове за отделни видове извъндоговорни увреждания, сред които *assault* (отговорност за нападение), *trespass* (включва няколко различни фактически състави, пораждащи отговорност за непозволено влизане в чужд имот, за посегателство върху движима вещь на друго лице, за посегателство върху блага на личността и др.), *false imprisonment* (отговорност за неправомерно задържане на лице), отговорността на лицето, което упражнява фактическа власт върху имот на правно основание по силата на *Occupiers' Liability Acts 1957 и 1984*, *nuisance* и правилото *Rylands v Fletcher* (отговорност за вреди, причинени при използване на земя), *product liability* (отговорност за вреди от дефектна стока) и др.

¹²² Вж. **Bawstead**. *On Agency*. 13th Ed., London, 1968, цит. по **Аргирова**, Р. *Търговският представител и посредник според правото и практиката на някои европейски страни*. 2. прераб. изд., София: Атек-5, 1991, с. 181 и сл.

¹²³ Традиционното за английското право понятие „*real property*“ обхваща всички вещни права върху земя, уредени по настоящем главно в Закона за собствеността от 1925 г. (*Law Property Act 1925*), а в понятието „*personal property*“ се включват всички вещи

други. Напротив, абстрактният вещен прехвърлителен договор¹²⁴; фидуциар-

права върху движими вещи (*personal chattels, choses in possession*). Докато движимите вещи могат да бъдат обект на изключително право на собственост на отделно лице (като субект на частното право от континентално-правна гледна точка), то при земята (недвижимите имоти) това изключително право на собственост принадлежи формално-правно на английската Корона. Английското поземлено право изхожда от принципа, че Короната, бидейки единствен и изключителен собственик на цялата земя в държавата, може да учредява в полза на отделните лица само ограничени вещни права („*estate*“ или „*interest in land*“), но не и пълното право на собственост – такова каквото го познават континенталните вещноправни системи. Едва на по-късен исторически етап английското право започва да признава възможността, частно лице да притежава пълно право на собственост върху земя (т.н. „*estate in fee simple*“). В правно-исторически план разграничението между двете категории вещни права на собственост върху движими и недвижими вещи още от времената на средновековното английско право е имало значение за способите за искова защита, стоящи на разположение на притежателите на съответната категория вещни права. Докато притежателят на земя – носител на т.н. „*freehold interest in land*“, т.е. на безсрочно и неограничено право да се притежава земята, можел да се защити срещу всяко лице, отнело му имота, чрез предявяване на вещен иск за връщане на имота по съдебен ред („*real action*“, т.е. *actio in rem*, сравним с познатия ни иск за собственост по чл. 108 ЗС), то собственикът на движима вещ, отнета му неправомерно, разполагал само с т.н. „*personal action*“, т.е. с личен иск (*actio in personam*), при което можел да претендира само парично обезщетение, но не и връщане в натура на отнетата му движима вещ. От гледна точка на континенталната правна догматика бихме казали, че собственикът на движима вещ по английското право не разполага с петиторна защита, а само с облигационен иск за паричната ѝ равностойност. Тези исторически особености предопределят до голяма степен и характера на търсената защита по един иск на собственика на отнета без основание *движима вещ* по съвременното право на Англия и САЩ. Един иск за „връщане“ на такава движима вещ по тези правни системи *няма вещен характер*, а се предявява по-скоро като *иск на деликтно основание* за защита на накърнено право (т.н. *action of replevin*) – заради това, че ответникът отказва да удовлетвори искането на ищеца за обратно предаване на процесната движима вещ. Така е бил квалифициран от съда в САЩ искът на Галерия за изкуства – Ваймар (*Kunstsammlungen zu Weimar*) против ответника Едуард Еликофон от САЩ за връщане на оригинална картина на Албрехт Дюрер, изнесена неясно как в края на Втората световна война от хранилището на Ваймарския музей и прехвърлена след това нелегално в САЩ. Вж. решението по случая *Kunstsammlungen zu Weimar v. Elicofon*, 478 F.2d 321 (2d Cir.1973). Поради така схващаната природа на иска, правоотношенията по повод неправомерно отнемане на движима вещ в Англия и САЩ се уреждат от материалните норми относно непозволеното увреждане по местоизвършване на деликта („непозволеното действие“). Даже по законодателствата на някои държави от англо-американския правен кръг давностният срок за предявяване на *action of replevin* започва да тече не от датата на отнемането на движимата вещ, а от деня, в който ответникът изрично или мълчаливо е отказал да я върне на собственика ѝ. По-подробно за особения правен режим на вещните права върху движими вещи по английското право вж. **Geldart**, W. *Introduction to English Law*, Oxford University Press, 1991, p. 76 et seq.

¹²⁴ Вж. § 873–874 от германския ГК. Както е известно, налице са значителни различия във фактическия състав за придобиване на право на собственост върху индивидуално определени вещи при производните придобивни способи според френския ГК и германския

ното прехвърляне на правото на собственост като обезпечение по едно главно вземане (т.н. „Sicherungsübereignung“)¹²⁵; доктрината за отпадането на основата

ГК. за редица законодателства от романския правен кръг, напр. френското (вж. чл. 711, чл. 1138, ал.2 и чл. 1583 от френския ГК), италианското (вж. чл. 1376 от италианския ГК), нашето (вж. чл. 24, ал.1 ЗЗД) и др., е характерно автоматичното вещно (прехвърлително) действие на сделките на разпореждане с вещни права върху индивидуално определени вещи. Приобретателят става собственик на вещта с постигане на съгласието за нейното прехвърляне в предвидената от закона форма (чл. 1583 от френския ГК). Освен в изрично посочените от закона случаи вписването в имотния регистър (книгите за вписвания) според френското право е само за противопоставимост на правата на приобретателя спрямо трети лица, придобили правото от собственика на имота. Според френското законодателство (чл.1140 във вр. с чл. 2106 и сл. от френския ГК) вписването има за цел да даде гласност на акта и да запази придобитите от приобретателя права върху имота (срв. чл. 113 от нашия Закон за собствеността). Напротив, в духа на късноримските правни традиции законодателствата от германския правен кръг изискват за прехвърляне на вещното право, освен постигане на съгласие между страните (Einigung), още и предаване на владението – traditio (арг. от чл. 714, ал.1 във вр. с чл. 717 от швейцарския ГК; § 929 от герм. ГК), което може да се осъществи чрез връчване на вещта (напр. § 929 от герм. ГК) или чрез неговите сурогати – изрично уговаряне на *constitutum possessorium* (арг. от § 930 от герм. ГК) или цесия на претенцията за връщане на вещта в натура (цесия на ревандикационен иск, арг. от § 931 от герм. ГК). Към принципа на ‘*traditio*’-то при прехвърлителните сделки относно движими вещи се придържат също съвременните законодателства на Австрия, Холандия и др. държави, повлияни пряко или косвено от германския модел. Що се отнася до правоучредителните и транслативни сделки с вещни права върху *недвижими имоти*, германското право и повлияните от него правни системи – за разлика от френското придават на вписването (Eintragung) в поземлените книги (Grundbuch) конститутивно, непосредствено правоучредително или правопрехвърлително действие. Според разпоредбата на § 873 от германския ГК за прехвърлянето на правото на собственост върху недвижим имот, за обременяването на недвижим имот с право, както и за прехвърлянето или обременяването на такова право, е нужно съглашение между правоимащия и приобретателя за настъпване на правната промяна и вписване (Eintragung) на правната промяна в поземлената книга, стига законът да не предвижда друго. По-подробно за тези различия вж. **Апостолов, И.** Прехвърляне на собствеността и задължението за предаване – сравнителноправен поглед върху правото за продажбата в някои капиталистически страни. – В: Лекции за следипломна специализация на юристи. Т. 4. София: Унив. изд. Климент Охридски, 1971, с. 357 и сл.; **Wolf, M.** Sachenrecht, 22. Auflage. München: Verlag C.H. Beck, 2006, s 283 ff. Относно принципните различия между френското и германското гражданско право при уредбата на първичното придобиване на откраднати или изгубени движими вещи от трето добросъвестно лице вж. **Стоянов, Димитър.** Придобивният способ по чл. 78 ЗС. София: Сиела, 2016, с. 106 и сл.

¹²⁵ Вж. **Palandt, O.** Bürgerliches Gesetzbuch, Beck’sche Kurz-Kommentare. 70. Auflage. München: Verlag C.H. Beck, 2011, S. 1500 ff.

на сделката (Wegfall der Geschäftsgrundlage)¹²⁶; договорът за наследство¹²⁷, вкл. в съчетанието му с брачния договор (Ehe-und Erbvertrag); оборимата законна презумпция за вярност на вписванията в поземлените книги (Grundbuch) и принципът за общественото доверие в тях¹²⁸; всеобщото право на личността (das allgemeine Persönlichkeitsrecht)¹²⁹, особеностите във вида на вещните обезпечения и тежести върху недвижими имоти (напр. наличието на непознати за общото право и за романските законодателства видове вещни тежести от типа на т.н. „*Reallasten*“ по германското право¹³⁰) и много др. са специфични поня-

¹²⁶ Вж. § 313 от германския ГК; срв. с чл. 307 от нашия Търговски закон (ТЗ). Вж. **Матеева**, Екатерина. Актуални въпроси на стопанската непоносимост по чл. 307 от Търговския закон. *Год. БСУ*, т. XVI, 2010, 26-66 и посочената там литература.

¹²⁷ Вж. §§ 1941 и §§ 2274-2302 ГК. За него по-подробно вж. **Матеева**, Екатерина. Германското наследствено право като приложимо право към наследяването на вещни права върху недвижими имоти в Република България. София: Фенея, 2012, с. 424 и сл. и посочената там литература.

¹²⁸ Вж. §§ 891, 892 от германския ГК. Според § 891 вписано ли е едно право в поземлената книга в полза на едно лице, предполага се, че това право му принадлежи. Ако правото е заличено в поземлената книга, предполага се, че то не съществува. Разпоредбата на § 892 на свой ред повелява, че съдържанието на поземлената книга се счита за вярно (*richtig*) в полза на този, който чрез правна сделка придобива право върху недвижим имот или право върху такова право, освен ако е вписано оспорване на верността на книгата или приобретателят е недобросъвестен, т.е. знае за неверността на вписването в нея. В случай, че разпоредителното правомощие на правоимащия е ограничено с вписано в поземлената книга право върху недвижимия имот в полза на определено трето лице, ограничението има действие спрямо приобретателя само ако то е видно от поземлената книга или е било известно на приобретателя. Когато за придобиване на правото е необходимо вписване в поземлената книга, за знанието на приобретателя меродавен е единствено моментът на подаване на молбата за вписване, или, ако необходимото съглашение (*Einigung*) между страните за учредяване или прехвърляне на правото е постигнато по-късно – момента на постигане на съгласието. Относно оборимата презумпция за вярност на вписването в поземлените книги (имотния регистър на Германия) и общественото доверие в имотния регистър вж. по-подробно **Westermann, H., B. Grunewald, Handkommentar, G.** (Hrsg.). *Maier-Reimer Ermann Bürgerliches Gesetzbuch. Band II. 15., neu bearb. Aufl., OttoSchmidt, 2017, s. 3866–3874.*

¹²⁹ За него по-подробно вж. **Христов**, В. Всеобщото право на личността според германското право. *Правна мисъл*, 1992, № 1, с. 13–22 и посочената там литература.

¹³⁰ От този вид е т. н. поземлен дълг (*Grundschild*) по §§ 1191 и сл. от германския ГК, също и поземлената рента (*Rentenschuld*) по §§ 1199 и сл. ГК. Вж. и общо §§ 1105–1112 от германския ГК. Произходът на института на т. н. реални тежести (*‘Reallasten’*) следва да се търси в старото средновековно германско право, което определяло реалната тежест като самостоятелно вещно обременяване на недвижим имот по такъв начин, че от него собственикът да трябва да извършва повтарящи се престации на това лице, в полза на което имотът се обременява (вж. § 1105, ал. 1 ГК). Това, че собственикът на обременения имот дължи престациите *от недвижимия имот*, е било счтено като достатъчно основание за вещния характер на тежестта, макар че лицето, в чиято полза се учредява тежестта,

тия и юридически конструкции по-скоро за законодателствата на държавите от германския правен кръг и т. н.;

– **Утвърдените юридически методи за тълкуване**¹³¹, **за попълване на празнотите в правото**¹³² и **за правоприлагане**. В нашата съвременна доктрина *Р. Ташев* подкрепя възгледа, че съобразно естеството на правните норми и техниките за прилагането им следва да се различават два типа правни системи: затворени и отворени¹³³. *Затворените системи* се характеризират с преобладаващо значение на писаните правни източници с и предвидимост на приложимите правни норми, тъй като последните са закрепени в нормативен акт (закон, кодекс и т.н.) като източник на общи и абстрактно формулирани правила за поведение, адресирани до персонално неопределен кръг от лица и създадени без връзка с конкретен съдебен спор. При тези правни системи определянето на приложимата правна норма се извършва по пътя на последо-

няма никакви правомощия, свързани със служенето и ползването на имота. Особеност на реалната тежест е, че тя може да бъде учредена независимо от всякакво лично (облигационно) отношение между собственика на имота и ползващото се от тежестта лице. Така напр., разпоредбата на § 1195 ГГК позволява поземленият дълг да се учреди така, щото писмото за поземления дълг да бъде издадено на приносител. При това положение за писмото се прилагат съответно разпоредбите относно дълговия запис на приносителя (*Inhaberbrief*). На свой ред, поземлената рента по § 1199 и сл. ГГК е особен вид вид поземлен дълг, който също може да бъде обективизиран в писмо на приносител и да бъде напълно откъснат от задължението за периодично плащане на определени парични суми от собственика на обременения имот в полза на лицето, на което тежестта е учредена (арг. от § 1203 във връзка с § 1195 ГГК). Очевидно, уредбата на реалните тежести по германската правна система представлява пробив в идеята за акцесорния характер на вещните обезпечения, и специално на ипотеката от „Наполеонов тип“ по френското право (срв. чл. 2114 от френския ГК). Обстоятелството, че по германското право собственикът на обременения имот отговаря лично за престациите, станали изискуеми докато е бил собственик (арг. от § 1108 ГГК), се възприема в германската доктрина и практика само като една последица от вещноправната отговорност – така *Palandt, O.*, *Bürgerliches Gesetzbuch*, op. cit., S. 1576. Германската съдебна практика квалифицира реалните тежести като ‘*Verwertungsrecht*’, т.е. като право на лицето, в чиято полза е учредена тежестта, да предизвика принудителното осребряване на обременения имот, за да се удовлетвори от стойността му за неудовлетвореното си притезание. Със залеза на едрото земевладение от феодален тип поземлената рента практически е изгубила своето значение. В съвременната правна действителност на Германия институтът на реалните тежести намира приложение главно за обезпечаване на вземания за дължима издръжка, на задължения по договори за доставка на разни видове енергии за бита, както и като вещно обезпечение по някои други задължения.

¹³¹ Вж. най-подробно **Ганев**, Венелин. Извори на правото, тълкуване и приложение. *Юридически архив*, 6, 1934, № 3, с. 197–216; **Апостолов**, Иван. Еволюцията на континенталната тълкувателна теория. *Год. СУ, Юрид. фак.*, 41, 1945–1946, с. 3 и сл.

¹³² Напр., в правните системи на религиозното право каноническите текстове и волята на духовния лидер предопределят смисъла, в който се тълкуват и прилагат правните разпоредби.

¹³³ Вж. **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 145.

вателната дедукция чрез конкретизация и тълкуване на разпоредбите на писания закон¹³⁴. Напротив, при *отворените системи* правните норми се появяват по повод на конкретен съдебен спор с цел да го решат. Поради това тези норми имат специален характер, а появата им не е предвидима, тъй като те не се съдържат в разпоредби на писаното право (законои или кодекси). В този тип правни системи правната норма се установява не чрез дедукция, а чрез серия от последователни разграничения, които се основават не само на принципи, закрепени изрично или имплицитно съдържащи се в съществуващите норми, но и на нови, външни за правната система принципни положения¹³⁵. Затова при тези правни системи изключително значение придобива повелята за зачитане на правата на личността в процеса. Това правило, известно в правните системи на прецедентното право като „*due process of law*“, се изразява в императивно изискване «нито един свободен човек да не бъде връзван, затварян, лишаван от собственост, поставян извън закона, пращан в изгнание или да се употребява сила срещу него по какъвто и да е начин, освен въз основа на влязъл в сила съдебен акт, постановен от равните на него или по обичаите на страната»¹³⁶;

¹³⁴ След като определи подлежащата на прилагане правна норма, правоприлагащият орган подвежда конкретните факти под хипотезата на тази правна норма, която ги предвижда и въз основа на диспозицията на тази правна норма извежда конкретните правни последици, които фактите пораждат въз основа на тази норма. Когато пък е налице празнина в закона и същата се попълва чрез аналогия на закона, правоприлагащият орган при спазване на разпоредбите на чл. 46, ал. 2 от Закона за нормативните актове (ЗНА) извежда по логически път от една изрично формулирана правна норма, уреждаща подобен на неуредения случай, правило за поведение, чието приложно поле обхваща и изрично неуредените юридически факти и подвежда последните под това правило, за да настъпят правните последици, предвидени в диспозицията или санкцията на нормата (стига по този път да не се обосновава налагането на наказателна, административна или дисциплинарна отговорност, арг. от чл. 46, ал. 3 ЗНА). Ако ли пък не може да се открие правна норма, чиято хипотеза да урежда сходен с неуредения случай, правоприлагащият орган прибегва до попълване на празнотата чрез аналогия на правото при спазване на законовите предпоставки по чл. 46, ал. 2, предл. второ ЗНА като основавайки се на основните начала на правото на страната извежда по логически път правило с принципно значение, което е приложимо и за неуредения случай. При тази мисловна дейност, ако липсват разпоредби, които да формулират изрично подлежащите на прилагане правни принципи, правоприлагащият орган по пътя на индукцията, изхождайки от имплицитно изразената воля на законодателя, извежда принципните положения от отделни (различни) правни норми и след това от тези принципни положения извежда с помощта на дедукцията конкретно правило за поведение, под което подвежда фактите на неуредения случай и постановява настъпването на съответните правни последици. За правоприлагането и попълването на празнотите в гражданския закон по пътя на аналогията вж. **Павлова, Мария**. Цит. съч., с. 138–139, 143–147.

¹³⁵ **Ташев, Росен**. Теория за правната система, цит. съч., с. 145.

¹³⁶ Вж. чл. 39 от Магна Харта (*Magna carta libertatum regni Angliae MCCXV*) от 1215 г.,

– *Историческите корени и произходът на правната система (т.н. правно-генетичен подход)*. Голяма част от компаративистите (*E. Glasson, R. David, K. Ebert, L. Constantinesco* и др.) класифицират правните системи на основата на техния исторически произход и, по-специално с оглед на „матерния“ цивилистичен модел, под чието съществено влияние те са се формирали и развивали през столетията. От гледна точка на този критерий се срещат и доста неудачни опити за оформяне на правните семейства в зависимост от ролята на римското право като детерминиращ за тях фактор. Така напр., *E. Glasson* подрежда националните правопорядъци в три основни групи¹³⁷. Първата от тях включва правопорядъците на Италия, Испания, Португалия, Гърция, Румъния и др., при които влиянието на римското право се проявява, според автора, най-силно. Във втората група той подрежда правни системи, при които ролята на римското право е силно стеснена за сметка на значението на обичайноправните норми, привнесени от варварски племенни общности (Англия, скандинавските държави, Русия и др.). Третата група се формира от правопорядъци, при които се смесват черти, характерни за римското и старогерманското право. Към нея *E. Glasson* причислява правните системи на Германия, Швейцария, Франция и др. У нас значението на т.н. генетичен подход се подчертава специално от *P. Ташев*¹³⁸. Авторът изтъква, че този подход позволява да се установят променливите елементи от правната система, способността ѝ да запазва своята стабилност и да еволюира, устоявайки на фактори с „деструктивно“ действие¹³⁹. С помощта на този подход *P. Ташев* обособява от общотеоретична гледна точка правните семейства на романо-германското право, английската система на прецедентното право, системите на религиозното право, системата на международното публично право и тази на ЕС¹⁴⁰. Сходен донякъде подход прилага и *T. Колев*, който обособява следните видове правни семейства: романо-германско, семейството на държавите от общото право, юдейска правна система, мюсюлманска правна система и правни системи на азиатските държави (Япония, Китай и др.)¹⁴¹;

според който „no free man shall be seized or imprisoned, or stripped of his rights or possessions, or outlawed or exiled, or deprived of his standing in any other way, nor will we proceed with force against him, or send others to do so, except by the lawful judgment of his equals or by the law of the land.“). Вж. също **Resnik, J.** „Compared to What?: ALI Aggregation and the Shifting Contours of Due Process and of Lawyers’ Powers“ (2011). Faculty Scholarship Series. Paper 3855. http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/3855 (посетена на 22. 03.2019).

¹³⁷ По-подробно за това делене и критични бележки за него вж. **Сандов, А.** Сравнително правоведение, цит. съч., с. 121–122.

¹³⁸ Вж. **Ташев, Росен.** Теория за правната система, цит. съч., с. 149.

¹³⁹ Пак там.

¹⁴⁰ Вж. **Ташев, Росен.** Теория за правната система, цит. съч., с. 154–171.

¹⁴¹ Вж. **Колев, Тенчо.** Теория на правото. София: Сиела, 2015, с. 139 и сл.

– *Правните догми и господстващата юридическа доктрина (правни школи, течения), под чието влияние са създадени и функционират останалите елементи от правната система.* Става дума за формулирани от професионални юристи и учени в областта на правото юридически сен-тенции, максими и правила за обосноваване на юридическите решения, на действието на правни норми, на вътрешната структура на правните систе-ми и техните отрасли, дялове и т.н.¹⁴². Такъв характер имат, напр., максими-те „*Cujus est commodum, ejus debet esse incommodum*“ (Комуто ползите, нему и тежестите); „*Tempus regit actum*“ (Юридическите факти (актове) се уреж-дат съобразно закона, който е бил в сила към момента на осъществяването им); „*Contra non valentem agere nulla currit praescriptio*“ (По отношение на неспособния да действа срокът не тече); „*Dies interpellat pro hominibus*“ (Сро-кът кани вместо човека – принцип, съобразно който настъпва изискуемостта на срочните задължения); „*Culpa tenet suos auctores*“ (принцип, че вината е лична); „*Res perit domino, Damnum sentit dominus*“ (Рискът от погиване на вещта е за собственика ѝ); „*Caveat emptor; qui ignorare non debuit quod jus alienum emit*“ (Купувачът да внимава да не купи вещ, която принадлежи дру-гиму); „*Ignorantia facti excusat, ignorantia juris non excusat*“ (Незнанието на фактите извинява, незнанието на правото не извинява); „*Nihil possumus contra veritatem*“ (принцип, че истината е над всичко и че никой няма сила срещу истината); „*Nullum crimen, nulla poena sine lege praevia*“ (Няма престъплени-е и наказание без закон – принцип за законоустановеност на престъплени-ята и наказанията за тях); „*Pacta sunt servanda*“ (принцип за задължителната обвързваща сила на договорите); „*Actus Dei neminem nocet*“ (Никой не носи отговорност в случай на непреодолима сила); „*Mobilia personam sequuntur, immobilia situm*“ (Движимите вещи следват човека, а недвижимите местона-хождението си – принцип в международното частно право, съобразно който се определя приложимото право към вещни правоотношения с междунаро-ден елемент); „*Audi alteram partem*“ (Изслушай и другата страна в спора) и много други. Френският цивилист Ж. Карбоние¹⁴³ определя правните догми като максими и принципни положения, които имат решаваща роля при аргу-ментирането на властническите юридически актове, и преди всичко на съдеб-ните решения на върховните съдилища в даден правопорядък. Той ги нарича „правни обичаи с научен произход“, заради водещата роля на доктрината за тяхното формулиране и утвърждаване.

У нас Р. Ташев разглежда правните догми като подсистема в структурата на всяка правна система¹⁴⁴ и ги посочва (заедно с юрисдикциите) като еле-

¹⁴² Пак там, с. 149.

¹⁴³ Вж. Карбоние, Ж. Въведение в гражданското право (превод от френски език). София: ЛИК, 1999, с. 264.

¹⁴⁴ Вж. Ташев, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 185 и сл.

менти на правната система, които са основен фактор за нейното обособяване, функциониране и за оформяне на специфичния ѝ облик¹⁴⁵. Специфични само за английското право и повлияните от него правопорядъци са, напр., максимите „*Consuetudo regni Angliae est lex Angliae*“ (The custom of the Kingdom of England is the law of England – обичаят на кралство Англия е законът на Англия); „*Consuetudo non habitur (trahitur) in consequentiam*“ (Обичайната норма не се съдържа в прецедента); „*Jus accrescendi inter mercatores locum non habet, pro beneficio commercii*“ (For the good of commerce, the right of survivorship has no place among merchants – за доброто на търговията правото на преживелия съсобственик да наследи дела на починалия съсобственик няма място в отношенията между търговци¹⁴⁶); „*Lex Angliae nunquam matris sed semper patris conditionem imitari partum judicat*“ (The law of England rules that the offspring always follows the condition of the father, never that of the mother – английският закон предвижда, че детето винаги следва положението на бащата, никога това на майката) и др. В правопорядъците, които познават института на решителната клетва, е възприета максимата „*Jurare est Deum in testem vocare*“ (Да се закълнеш, означава да призовеш Бог като свидетел) и т.н.

Сред широката палитра от типологични модели на съвременните правни семейства според различни юридически признаци не липсват и чисто *отраслови* по характер класификации, изведени на основата на общите черти в частноправното регулиране. Главни представители на този подход са *Arminjon, Nolde* и *Wolff*,¹⁴⁷ които приемат, че от гледна точка на *юридическото съдържание на частноправните им норми* националните правопорядъци в съвременността следва да бъдат групирани в седем правни семейства: френско, германско, скандинавско, английско, руско, ислямско и индуско.

Несъмнено, правно-техническият подход допринася за формалното извеждане на някои съществено общи черти и различия между частноправните уредби в националните правни системи, на основата на които те могат да бъдат относително ясно групирани. Но в същото време не може да се отрече, че този подход крие реална опасност от създаването на типологични построения в „лабораторен“ вид, напълно изолирани от социално-икономическата действителност, т.е. от средата, в която нормите на съответния правопорядък проявяват регулативното си действие. А това, в крайна сметка, може да деформира общата картина и да доведе до едностранчиви и неверни по същество изводи. Пример в това отношение представлява класифика-

¹⁴⁵ Пак там, с. 153.

¹⁴⁶ Става дума за специфичен за английското право наследственоправен институт (the right of survivorship), съгласно който при смърт на единия от съсобствениците неговият дял се получава от другия съсобственик, а не се наследява по общия ред при наследяване по закон.

¹⁴⁷ *Arminjon, Nolde, Wolff. Traité de droit comparé. Vol. I. Paris, 1950, p. 47 et seq., цит. по Zweigert, K., H. Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., s. 63.*

цията на правните системи, предложена от американските компаративисти *J. Merryman* и *D. Clark*.¹⁴⁸ Вземайки като определящ критерий *правните традиции*, авторите стигат до извода, че в съвременния свят съществуват само три основни правни семейства: това на държавите на гражданското право, т.е. тези от континентално-европейската група (*civil law countries*), това на държавите на общото право (*common law countries*) и правопорядъците на социалистическото право (*socialist countries*). Другите правопорядъци, според тях, попадат в сборната категория на „всички останали правни системи“, която включва един „микс“ от обособени на религиозен и политико-географски принцип правопорядъци – ислямско, индийско, юдейско, китайско, корейско, японско право, както и правни системи, основани на „различните туземни правни обичаи на африканските народи“ (т.н. африканско обичайно право)¹⁴⁹.

До подобни трудно удържими от гледна точка на съвременната правна действителност резултати достига в изследванията си и американският компаративист *H. Liebesny*.¹⁵⁰ С аргумента, че правната система е неотменима съставна част от съдържанието на националната правна култура и че изясняването на последното е пътят към разкриване на спецификите на всеки правопорядък, авторът взема като критерий правосъзнанието, правните традиции и правните обичаи в съответната страна и на тази база обособява две основни правни семейства в света – континенталното (цивилното) и общото право. Отчитайки тяхната нееднородност по състав, *H. Liebesny* заключава, че всяко от тях преопределя развитието на други правопорядъци, стоящи извън периметъра на приложението му, а именно ислямското, индуското, китайското, както и на някои особени по характера си правни системи – тези от смесен тип¹⁵¹. На тази методологическа основа в литературата се признава съществуването, освен на латинския (романски) и германския правен кръг, още и на самостоятелно юридическо (скандинавско)¹⁵², африканско¹⁵³ и славянско¹⁵⁴ правни семейства.

В сравнителноправната литература не липсват и възгледи, които търсят научно-обоснованите критерии за типологията на съвременните национални правни системи и за групирането им по правни семейства чрез *съчетанието между двата подхода* (социологическия и правно-техническият). Главен представител на това течение от средата на 50-те години на миналия век е големият

¹⁴⁸ Вж. **Merryman, J., D. Clark**. Comparative Law: Western European and Latin American Systems. Publisher Bobbs Merrill, 1978, p. 26 et seq.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Вж. **Liebesny, H.** Foreign Legal Systems: A Comparative analysis, George Washington University, Washington D. C., 1981, p. 1–2, 5 et seq..

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Ibidem, p. 2–3.

¹⁵³ **Merryman, J., D. Clark**. Comparative Law, op. cit., p. 9.

¹⁵⁴ Вж. **Синюков, В.** Российская правовая система: Введение в общую теорию. Саратов: Полиграфист, 1994, с. 166.

френски компаративист *R. David*. В своя „Елементарен курс по сравнително гражданско право“¹⁵⁵ той обосновава целесъобразността от комбинирано прилагане на два типа критерии: идеологически и правнотехнически, на които обаче не признава равностойно значение. Сред *идеологическите* критерии, които авторът счита за водещи и определящи, той поставя на първо място *господстващия философски мироглед*, тъй като той, заедно с други ключови фактори като религията, политическата, икономическа и социална структура на обществото, определят възприетата в него концепция за правото и справедливостта. Съобразно тази система от критерии *R. David* извежда *пет основни правни кръга (семейства)* в съвременността: западен; съветски; ислямски; индуски и китайски. По-късно, в края на 80-те години на миналия век, самият автор се разграничава от това групиране на правните семейства¹⁵⁶, осъзнавайки най-вероятно концептуалната неизясненост на избора от него класификационен критерий и конструктивните недостатъци на предлаганата типология.

В по-ново време сериозна *критика* срещу т. н. „одноизмерни“ (монокритериални) класификации на правните кръгове (семейства), основани на *един единствен, отделно взет и изолиран критерий* за групиране на националните правопорядъци, отправят видните германски компаративисти *K. Zweigert* и *H. Kötz*¹⁵⁷. Авторите изхождат от разбирането, че правните кръгове (семейства) представляват синтетично отражение на разнообразието от основните „*правни стилове*“ (*Rechtsstile*), съществуващи на даден етап от развитието на човечеството. Затова ключът към изграждане на една научно обоснована представа за групирането на националните правопорядъци в правни кръгове (семейства) е *идентифицирането на „правния стил“*, който съществено характеризира дадена група от правопорядъци и я отличава от този на останалите правни системи в света. Всяко правно семейство има характерен за него „правен стил“, схванат като съвкупност от отличителните му юридически признаци¹⁵⁸. Те, на свой ред, се проявяват по един или друг начин у всяко от обхванатите в това правно семейство правопорядъци. Задача на сравнителноправната наука е да разкрие факторите, които в своето взаимодействие определят „правните стилове“ на правопорядъците, включени във всеки от различните правни кръгове. За целта е необходимо да се определят „*стилообразуващите белези*“, т. е. да се прецени, на кои от множеството характерни особености за дадена група от правопорядъци следва да се признае *конститутивно и определящо (идентифициращо) значение*, така че при установяване на тяхното наличие да може да се заключи, че е налице именно съответният правен стил. Според *K. Zweigert* и *H. Kötz* „характеризиращи правния стил“ са само такива юридически своеобразия или

¹⁵⁵ Вж. *David, R.*, *Traité élémentaire de droit civil comparé*, Paris, 1950, p. 222–226.

¹⁵⁶ Вж. *Давид, Р., К. Жоффре-Спинози*. Основные правовые системы современности, цит. съч., с. 21–28, 307–308.

¹⁵⁷ Вж. *Zweigert, K., H. Kötz*. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., S. 67–73.

¹⁵⁸ Пак там, с. 67.

отличителни особености, които имат белега „същественост“ и могат да изразят „собствения“ облик на дадено правно семейство, вкл. когато то се е обособило чрез отделянето му от друго голямо правно семейство.

Върху тази методологическа основа *K. Zweigert* и *H. Kötz*¹⁵⁹ извеждат следния комплекс от признаци, които са от естество да индивидуализират съществено един правопорядък като носител на „стила“ на определено правно семейство:

– **Историческият произход и развитието на правопорядъка** – наличие на общи исторически корени с правопорядъците от даден правен кръг; взаимодействие с други правни системи поради исторически обстоятелства; властническо налагане или доброволна рецепция на чужд модел на нормативна уредба, който е „знаков“ за правопорядъците от дадено правно семейство и т. н.;

– **Специфичният модел на правно мислене** – наличие на абстрактно правно мислене, което се обективира в приемането на общи, абстрактно формулирани правни норми, създадени от органите на законодателната власт; склонност към систематизация на цели правни материи в отрасли и институти със стройно подредена, частично или цялостно кодифицирана уредба; склонност към създаване на цялостни правно-логически конструкции, опрени на позитивното право; **или** – казуистично правно мислене, при което правната традиция се утвърждава по емпиричен път – чрез правосъдни актове, постановени по конкретни правни спорове (прецедентно право, „case law“);

– **Юридическата догматика и меродавната правна наука (правни школи, течения), под чието влияние са създадени и функционират останалите елементи от правната система;**

– **Особено характерни за правопорядъка правни институти** – наличие на отличителни, „знакови“ за даден правопорядък правни понятия и институти, които са дотолкова оригинални, типични и характерни за него, че чрез тях се идентифицира самата правна система, в която са се зародили;

– **Вид и йерархия на правните източници и методите за тълкуване** – според *K. Zweigert* и *H. Kötz*¹⁶⁰ те могат да имат „идентифициращо“ за даден правопорядък или група правопорядъци значение само заедно с възприетия съдоустройствен и процесуален модел (типа на процеса) в съответната държава или група от държави;

– **Идеологически фактори** – наличието на господстваща в обществото политическа идея или религия, под чието въздействие се формират представите за обществен ред, за морал, за справедливост, за устройство на стопанския и социалния живот и т. н.

Сходни на *K. Zweigert* и *H. Kötz* възгледи относно критериите за групиране на националните правопорядъци по правни семейства се застъпват и в

¹⁵⁹ Пак там, с. 68.

¹⁶⁰ Пак там, с. 71.

по-новата англо-американска литература. Така, според *M. Glendon, M. Gordon и Ch. Osakwe*¹⁶¹ от решаващо значение за научно обоснованото причисляване на една национална правна система към определен правен кръг са преди всичко правните традиции, на които тя е подвластна; историческите ѝ корени; политическата и социалната система; характерната за нея правна терминология и понятиен апарат; правно-техническите особености на системата на правните ѝ източници, както и специфичният за нея модел на правно мислене и правоприлагане. Посочените автори настояват, че тъй като никой от съвременните правопорядъци не е възникнал изолирано от останалия правен свят, то от особено значение за типологията на правопорядъците са историческият фактор, културният обмен и международното влияние на водещите правни идеи, конститутивните белези на правната система (конституционният правопорядък, възприетият съдоустройствен и процесуален модел и др.), особеностите на нормотворческия процес, видът на правните източници и тяхната съподчиненост по правна сила, т.е. тяхната йерархия и т. н.

На свой ред *P. Cruz*¹⁶², доразвивайки възгледите на *K. Zweigert* и *H. Kötz*, извежда на преден план общността на историческите корени, сходството в модела на правно мислене и близостта между основните правни институти в различните национални правопорядъци, които според него принадлежат към едно правно семейство. На тази основа той обособява четири основни правни кръга в съвременността: държавите на общото право (*common law countries*), държавите на цивилното право (романо-германското семейство) – *civil law countries*, държавите на социалистическото право (*socialist law*) и групата на държавите с хибриден (смесен) тип правни системи (*mixed legal systems*). Основният „вододел“ между първите две правни семейства *P. Cruz* вижда в чуждото за континентално-европейските системи, но отличително за правопорядъците на *common law* изобилие от норми с обичайноправен произход, възникнали и консолидирани в течение на векове въз основа на неписани правни обичаи, в „прагматизма“ и рационалността на английското право, в силно централизираната английска съдебна система, в отсъствието на писана конституция, както и в значението на правния прецедент в системата от правни източници на тези правопорядъци. Авторът изтъква още самобитния характер на общото право и автономното му развитие, неповлияно от процесите на рецепция на римското право в континентална Европа и от нейните кодификационни модели на нормотворческа техника. Говорейки за ролята на правните традиции за оформянето на основните правни семейства, *P. Cruz* подчертава, че за разлика от държавите на общото право развитието на континенталноевропейските правопорядъци е било съществено повлияно най-вече от френската гражданска ко-

¹⁶¹ Вж. **Glendon, M., M. Gordon, Ch. Osakwe.** Comparative Legal Traditions. Text, Materials and Cases, 2. ed., American Casebook Series, West Group, Oxford-New York, 1994, p. 9.

¹⁶² **Cruz, P.** A Modern Approach to Comparative Law, Op. cit., p. 28–34.

дификация, а към края на XIX век – и от германския ГК, чрез централното място, което тези правни системи отреждат не на т.н. съдийско право (*judge-made law*, *Richterrecht*), а на нормативните актове като основен правен източник¹⁶³.

Не може да не се отбележи, че комбинирането на същинските позитивноправни (правнотехнически) с метаюридическите (социологически, идеологически, философско-исторически) критерии сближава този подход с методите на *правната социология* и *правната етнология* и поставя проблема за формирането на правните семейства върху плоскостта на връзката между правото и социално-историческите процеси и промени в обществото, в чиято среда се създава и функционира съответният правопорядък. Този подход може да се окаже най-вече плодотворен при изясняване на типологичната характеристика на правопорядъците на бившите колониални държави от Азия, Африка и др. региони, както и на държавите от бившия социалистически лагер, с оглед на общественно-икономическите и политически промени, настъпили в тях през втората половина, респ. в края на миналия век и предопределили по необходимост реформирането на правните им системи.

Но социологическият подход, взет като доминиращ, е крайно недостатъчен и оттук – неподходящ, за разкриване на типологичната характеристика на националните правни системи от основните правни семейства (англо-американското, романското, германското, скандинавското и т. н.) и техните „производи“. Така е, защото в действителност към *различни* правни кръгове в съвременността се числят държави със *сходни* общественно-икономически и политически системи, изповядващи еднакви демократични ценности и етични „кодекси“, но техните национални правопорядъци разкриват съществени юридически различия, които обуславят и принадлежността им към различни правни семейства в съвременния свят. Достатъчно е в това отношение да се погледне „съцветието“ от правни семейства, представени чрез националните правопорядъци на 28-те (към този момент) държави членки на ЕС, които включват представители на романското (френско-италианското) и германското правни семейства, на английското общо право, на скандинавския правен кръг, на държавите от бившия социалистически лагер, както и държави, чиито правни системи са от смесен (хибриден) тип (сред тях Малта, Кипър и др.).

Наред с това, заслужава да се изтъкне, че протичащите в нашето съвремие процеси на взаимодействие и взаимно проникване (конвергенция) между националните правопорядъци са от естество рано или късно да създадат благоприятна среда за тяхното „прегрупиране“ от гледна точка на принадлежността им към един или друг правен кръг и да обусловят появата на нови и непознати до момента правни семейства или на „хибриди“, а в крайна сметка – и до изменение на общата „юридико-географска карта“ на света¹⁶⁴. Така е,

¹⁶³ Cruz, P. A Modern Approach to Comparative Law, op. cit., p. 30–31.

¹⁶⁴ Предвестници на такива процеси са законодателни актове, с които в правни системи от едно семейство се привнасят правни институти, които винаги са били сочени като

защото състоянието и обхватът на правните семейства се отличава със собствена вътрешна динамика, която отразява закономерностите в развитието на човешкото общество, моделите на правно мислене и техния юридически инструментариум. Проследяването на отражението, което всички тези процеси дават върху състоянието на съвременните правни семейства и тяхното групиране, би било невъзможно без прилагането на *позитивистичния (правнотехнически) подход*, тъй като той позволява да се открият именно тези основни и с „конститутивно“ значение за всяка правна система особености, които характеризират съществено нейния облик и я отграничават или оприличават с други правопорядъци (вид и йерархия на нейните правни източници, основни юридически понятия, правни институти и конструкции, чрез които се обясняват регулираните от нормите ѝ явления, както и способите за тълкуване и попълване на празнотите в правната уредба). Без тези *устойчиви опорни точки* изграждането на една научно обоснована типология на националните правопорядъци и групирането им в правни кръгове би било обречено на неуспех – поне от частноправна гледна точка. *Социологическият подход* може да бъде използван само като *помощен и второстепен*, и то доколкото е необходимо да се осветли общата социална среда, която е предопредила обективните фактори за формиране на дадена национална правна система и правните влияния, на които последната е била подложена. В този смисъл „премереното“ използване на социологическия подход се оказва особено полезно при изясняване на обстоятелствата, благоприятствали една пряка или непряка рецепция на определен гражданскоправен модел, за развитието на правните системи на бившите колониални държави, за формирането на правните системи от хибриден тип и т.н.

Впрочем, изборът на социологическия или правнотехническият подход зависи от предмета, целите и обхвата на конкретното сравнителноправно изследване. Те, на свой ред, предопределят в решаваща степен избора на съответен класификационен критерий, върху който да се изгради типологията на националните правопорядъци и групирането им в правни семейства. По един начин би изглеждала типологията и класификацията на националните правопорядъци от гледна точка на *публичното право*¹⁶⁵, а по друг начин – от глед-

differentia specifica за правните системи от друг, съвършено различен правен кръг. Един от примерите за това е указът на президента на Руската Федерация от 24.12.1993 № 2296 „О доверительной собственности (трасте)“, с който в руското законодателство беше въведен институтът на тръста (*trust*).

¹⁶⁵ Вж., напр., в областта на сравнителното конституционно право вж. **Друмев**, Емилия. Цит. съч., с. 96–110, 174–178 и др.; **Танчев**, Евгени. Типология и класификация на конституциите. В: Национални и европейски измерения на съвременния конституционализъм. Първи том. (Състав. Пламен Киров). София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2010, с. 9–28 и литературата, посочена там и др.

на точка на *частното* право¹⁶⁶. От позицията на гражданското право даден национален правопорядък може да се окаже част от *едно* правно семейство, а от гледна точка на конституционното, административното, наказателното или данъчното право да разкрива много повече общи черти с правните системи от *друга* правна група¹⁶⁷. Даже в рамките на самата частноправни уредба формирането на правните семейства не винаги може да бъде подчинено на единни и общовалидни критерии и класификации, тъй като отделните частноправни отрасли или техни клонове, респ. дялове (напр., трудово, търговско, дружествено право и т. н.) се характеризират със „собствен“ комплекс от специфични правни белези (принципи, основни правни понятия и юридически конструкции, правни източници) и могат да разкриват характеризиращи ги черти, различни от тези, които са положени в основата на общото гражданско право на съответната държава, респ. които предопределят принадлежността ѝ към едно или друго правно семейство. Като илюстрация в подкрепа на казаното достатъчно е да бъдат изтъкнати различията, които съществуват сред държавите с континентално-европейски правни традиции (*civil law countries*) относно мястото на една търговскоправни кодификация (отделен търговски закон или кодекс) в системата от източници на частното им право. Добре известно е, че редом с държавите от романския, респ. от германския правен кръг, които имат отделни търговски кодификации още от началото на XIX век насам (Франция, Белгия, Люксембург – от 1807 г., Испания – от 1885 г., Португалия – от 1888 г., Австрия – от 1897 г., България – от 1897 г., Германия – от 1900 г. и т.н.), съществуват и редица континентално-европейски държави, отнасяни традиционно към романския или германския правен кръг (напр., Швейцария, Италия, Нидерландия, Руската Федерация и др.), които не възприемат дуализма в частното право¹⁶⁸, а уреждат търговските отношения систематично в рамките на общото си гражданско законодателство (в гражданските си кодификации)¹⁶⁹. Също така, не винаги групирането в правни се-

¹⁶⁶ Това се признава и от **Zweigert, K., H. Kötz**. Einführung in die Rechtsvergleichung, ор. cit., S. 64. Аргументи в тази посока могат да бъдат извлечени и от разликата в критериите, с оглед на които се прави анализ на отношенията между националните правни системи в областта на публичното и на частното право. Вж. по-подробно **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 280–293.

¹⁶⁷ В този смисъл за еволюцията на правните семейства в съвременния свят вж. **Жидков, О., Н. Крашенинников**. История государства и права зарубежных стран. Ч. 2. Москва, 2004, с. 530–535.

¹⁶⁸ Вж. **Ганев**, Венелин. Историческо развитие на търговското право. *Год. СУ, Юрид. фак.*, 12, 1915–1916, с. 69 и сл.

¹⁶⁹ Както с основание отбелязва **Стойчев**, Красен. Търговският закон: някои съпоставки с търговското законодателство на други европейски държави. – Правна мисъл, 1992, № 2, с. 65, когато се характеризира дадена национална правна система, въпросът, дали сред източниците на правото ѝ има отделен търговски закон или кодекс, е до голяма степен определящо по няколко причини. Първо, защото наличието на такъв нормативен акт,

мейства на националните правопорядъци от определен регион (напр., на един континент или част от него) възпроизвежда непременно класификацията на основните правни семейства в световен мащаб, тъй като в отделни части по света преобладават *правните системи от смесен, хибриден тип* (най-вече в Азия, островните държави от Тихоокеанския регион и части от африканския континент).

Модерната компаративистика от началото на ХХІ век като че ли все повече се ориентира към възгледа, че критериите за класифициране на съвременните правопорядъци в една стройна и научно обоснована типологична схема трябва да се опират на фундаментални, т.е. устойчиви и постоянно проявяващи се правни признаци, а не на случайни или временни фактори. На второ място, отдава се значение на белези, чието съдържание и проявление се поддава на ясно научно дефиниране и установяване. Трето, признаците, положени в основата на класификационните критерии, с оглед на които се формират правните семейства, следва да имат обективен характер. Четвърто, в случаите, при които се отдава значение на няколко признака, един от тях непременно трябва да бъде доминиращ и с определящо значение. Пето, при изследване на общите признаци на сравняваните правни системи с цел групирането им по правни семейства трябва да се отчитат не само обективните, но и субективните фактори, оказващи пряко въздействие в процеса на тяхното формиране (най-вече, меродавната правна доктрина). Изложените положения са застъпени широко в модерната компаративистика¹⁷⁰.

§ 3. Разнообразието на типологичните модели на правните семейства от ново време

Факт е, че не съществува никакво общоприето, универсално и всеобхватно групиране на националните правопорядъци по правни семейства в съвременния свят¹⁷¹. Опитите за такива типологии се отличават не рядко с

редом със създаването на отделни търговски съдилища, е указание, че тази правна система извежда търговското право като свое отделно и основно подразделение и вижда в него самостоятелен частноправен отрасъл. Второ, защото тъкмо търговският кодекс или закон е сигурен индикатор, че съответната правна система възприема идеята за частното право и дуализма в него, в противовес на публичното право с характерните за него принципи, институти и използвана юридическа техника при уредбата на подлежащите на регулиране обществени отношения. Трето, защото въпросът за мястото и ролята на търговския кодекс или закон допринася за избистряне на самата концепция за търговското право въобще. Вж. още **Матеева**, Екатерина. Поглед върху типологията ..., цит. съч., с. 149–178.

¹⁷⁰ Така **Марченко**, М. Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 130 и сл. и посочените там автори.

¹⁷¹ Това се признава и в чуждестранната литература вж. **Hertel**. C. An Overview of Legal Systems, op. cit., p. 128.

материална, отрасловоправна отграниченост¹⁷², с преходност във времето, както и с неизбежна условност, поради отдаването на предпочитание към едни или други критерии за групиране на националните правопорядъци при отчитане на състоянието им към определен исторически момент. Относителният характер на тези класификации се подсилва от взаимното преплитане на правни норми, принципи, институти и традиции от различни правни семейства в условията на глобализация¹⁷³. По тази причина всякакви претенции за безспорност на едно или друго групиране на правопорядъците по правни семейства изглеждат несериозно с оглед на правната действителност в условията на динамично променящите се политически, социално-икономически и културни процеси в света. Трудно би могло да се обоснове каквато и да е „йерархия“ или приоритет на една класификация над друга, тъй като всяка от тях сравнява и типологизира националните правопорядъци в зависимост от определен критерий или набор от критерии, които в по-голяма или в по-малка степен измерват едностранчиво степента на наличие или отсъствие на съответния белег в различните национални правни системи. Във всички случаи и най-внимателният, научно обоснован избор на класификационен критерий води до неизбежно абсолютизиране на положения в основата му правен или неправилен признак и оттук – до подценяване на останалите прилики или различия в изследваните явления. Всичко това предопределя повече или по-малко *условния характер* на всеки опит за групиране на националните правопорядъци в правни кръгове.

Така, след разпадането на бившия социалистически лагер в началото на 90-те години на миналия век водещи континенталноевропейски компаративисти, като *K. Zweigert* и *H. Kötz*¹⁷⁴, започнаха да сочат следните основни правни кръгове на съвременността: романски, германски, англо-американски, скандинавски (нордически, северен), далекоизточен (Китай, Япония и др.) и държави на религиозното право (ислям, будизъм, юдаизъм и др.)¹⁷⁵.

На свой ред *R. David* и *G. Grassmann*¹⁷⁶ предложиха една по-различна класификация на съвременните правни семейства, като в рамките на „сборния“ романо-германски правен кръг обособяват в три подгрупи правните системи на държавите – съответно от Западна, Централна и Северна Европа. Освен

¹⁷² Така и *Zweigert, K., H. Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung*, op. cit., S. 64; **Марченко, М.** Сравнительное правоведение, цит. съч, с. 134.

¹⁷³ Така **Марченко, М.** Сравнительное правоведение, цит. съч, с. 135.

¹⁷⁴ Вж. *Zweigert, K., H. Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung*, op. cit., S. V.

¹⁷⁵ В по-старите издания на съчинението си „*Einführung in die Rechtsvergleichung*“ до края на 80-те години на миналия век изтъкнатите германски цивилисти *K. Zweigert* и *H. Kötz* посочват като самостоятелен правен кръг и „социалистическото правно семейство“, т. е. държавите от бившия комунистически блок около СССР.

¹⁷⁶ *David, R., G. Grassmann. Einführung in die grossen Rechtssysteme der Gegenwart*, 3. Aufl., 1988, p. 7 et seq.

това, тези автори отделят като самостоятелно правно семейство правопорядъците, основани на обичайното право (*customary law*). В крайна сметка предлаганата от тях класификация включва следните основни правни семейства: романо-германско (*civil law countries* с три подгрупи)¹⁷⁷, държави на общото право (*common law countries*), бивши и настоящи социалистически правопорядъци, далекоизточен правен кръг, държави на религиозното право и държави на обичайното право.

Според един трети типологичен модел, застъпен от *Р. Давид и К. Жоффре-Спинози* в началото на 90-те години на миналия век¹⁷⁸, в съвременността съществуват три главни правни семейства: романо-германското, социалистическото и англо-саксонското. Те обхващат държавите на цели четири континента (Европа, Северна и Южна Америка, Австралия), но наред с това оказват и значително влияние върху националните правни системи на Азия и Африка. На свой ред, азиатските и африканските правопорядъци при цялата им пъстрота и юридически особености биват групирани в четири групи по религиозно-географски принцип¹⁷⁹: правни системи на мюсюлманското право; правна система на Индия; правни системи на държавите от Далечния изток и правни системи в Африка и остров Мадагаскар. Без да могат да образуват единно правно семейство всички те, според посочените автори, имат една съществено обща черта, а именно, че се основават на правни възгледи, които се различават от „западния“ модел на правно мислене¹⁸⁰. Спестявайки възможните критични бележки към тази класификация на съвременните правни кръгове, заслужава да отбележим, че по същество тя представлява един доста спорен в основата си опит за своеобразна правна „регионализация“ на света, направена с единствената цел да се внуши, че европейските модели на юридическо мислене съвсем не са абсолютният „хегемон“ в съвременния правен свят – нещо, което едва ли може да бъде подлагано на съмнение към днешна дата.

Истината е, че двуполюсният модел, противопоставящ континентално-европейските правни системи на правопорядъците на общото право (*civil law countries* ↔ *common law countries*), стои в центъра на почти всички опити за типология на правните семейства, предприемани от теоретици на правото, формирани най-вече в англо-американска правна среда или косвено повлияни от нея. Обикновено към опозиционната двойка *civil law countries* ↔ *common law countries* те добавят още две правни семейства – това на прав-

¹⁷⁷ Тезата за съществуването на романо-германско правно семейство, в което се обединяват националните правопорядъци от континентална Европа и повлияните от тях правни системи от други континенти, е застъпена у нас в най-ново време от **Колев**, Тенчо. Теория на правото, цит. съч., с. 139 и сл.

¹⁷⁸ Вж. **Давид**, Р., **К. Жоффре-Спинози**. Основные правовые системы современности. Москва: Международные отношения, 1999, с. 21-28, 307-308.

¹⁷⁹ Пак там, с. 308.

¹⁸⁰ Пак там, с. 308.

ните системи, основани на религиозното право (главно на ислямското право) и правното семейство на системите, основани на правния обичай (*customary law*)¹⁸¹. Независимо от оценката, която може да се даде по същество на всяка от тези класификации, във всички случаи се налага да държим сметка за неоспоримия факт, че макар и споени от редица общи белези, всяко от правните семейства не представлява едно хомогенно цяло, а има множество вътрешни „разслоения“ на различни нива, които са от значение за изграждането на една по-точна типология на съвременните национални правопорядъци. Наред с това следва да се има предвид, че различията между типовите матерни модели на съвременните граждански кодификации се задълбочават и мултиплицират в процеса на реципирането им в други държави от континентална Европа¹⁸² и особено на извън-европейска плоскост – в бившите колонии на други континенти¹⁸³. Наслояването на европейския романски, респ. германски или английски цивилистичен модел на уредба върху местните обичайноправни и/или религиозно-правни традиции извън европейските региони води неизбежно до появата на специфични черти в гражданскоправните уредби на бившите колониални правни системи, предизвикващи разрояването на трите основни правни кръга на множество подгрупи с повече или по-слабо изразени особености. Последните се проявяват особено ярко в областта на личното, семейното и вещното право, а донякъде и в материята на наследственото право, поради специфичния им предмет на правно регулиране, който е силно чувствителен към националните битови, религиозни и народо-психологични особености и правни традиции. Така например, в редица бивши британски колониални владения, които отнасяме традиционно към правното семейство на *common law* (Индия, Бангладеш, Пакистан, Малдивите и др.), институтите на личното право, семейното и наследственото право остават подчинени на характерното за тези региони религиозно (ислямско, респ. будистко) право. По същия начин в бивши колонии, попаднали исторически под влиянието на романския правен модел около френския ГК като Индонезия, Коморските острови и др., личните отношения на гражданскоправните субекти, както и отделни въпроси на семейното и наследственото право, се регулират от нормите на исляма. Може да се каже, че в тези дялове на гражданското право

¹⁸¹ За този подход вж. **Glenn**, P. *Legal Traditions of the World*, Oxford University Press, 2000, p. 5 et seq.

¹⁸² Така напр., при заимстването ѝ в някои държави от следвоенна Централна и Източна Европа, пандектната система на германския ГК бива обогатена с разпоредби относно авторското право и правата върху други нематериални блага (продукти на интелектуален труд), докато семейноправната част от гражданскоправната уредба се обособява в самостоятелни семейноправни кодификации на тези държави.

¹⁸³ За особеностите на процеса на рецепция и значението му за сравнителноправните изследвания вж. **Zaitay**, I. *Die Rezeption fremder Rechte und die Rechtsvergleichung* – *Archiv für die civilistische Praxis*, 1957, p. 458 et seq.

рецепцията на съответния европейски правен модел носи по-скоро частичен и силно модифициран характер, тъй като регулираните от тях отношения остават подчинени в немалка степен на традиционни „автохтонни“ норми (обичайни, религиозни) или на писаното светско законодателство от колониалното минало¹⁸⁴.

§ 4. Проблемът за мястото на т.н. хибридни или смесени правни системи (*mixed legal systems, mixed jurisdictions*) и най-новите търсения на сравнителноправната наука

В най-ново време опит за известно детайлизиране и прецизиране на типологията на националните правопорядъци и обособяването на световните правни семейства с акцент върху възприетия в тях модел на гражданско-правно регулиране прави изтъкнатият цивилист и дългогодишен директор на германския Институт по нотариално право във Вюрцбург *Christian Hertel*.¹⁸⁵ Той извежда следните основни правни кръгове в съвременния свят:

– **Правопорядъци на общото (англо-американското) право (*common law countries*)** с главен представител Великобритания (без Шотландия, чиято правна система е частично повлияна и от континентално-европейското право); също така Ирландия, Кипър, Малта, САЩ (без щата Луизиана, където е установена смесена система с доминиращо влияние на френския ГК), Канада (без Квебек, чиято правна система е съществено повлияна от френския ГК), Австралия, Нова Зеландия, Океания, т.е. островните държави и зависими територии на Меланезия, Микронезия и Полинезия, при които личното и семейното право са под силно обичайноправно влияние. От азиатските държави в този правен кръг *Ch. Hertel* включва Индия и Пакистан (но със съществено влияние на будистки, респ. ислямски норми в областта на личното и семейното право), Шри Ланка, Непал, Хонг Конг, Сингапур, Малайзия. На африканския континент към семейството на общото право спадат Ботсвана, западните провинции на Камерун, Сиера Леоне, Кения, Нигерия, Гамбия, Гана, Либерия, Танзания, Замбия, Зимбабве, Уганда; също така и редица островни държави от Карибския и Тихоокеанския басейн и др.;

– **Романски правен кръг** с главни представители Франция, Белгия, Люксембург; също и Италия, Испания, Португалия, Монако, Сан Марино; редица африкански държави, между които Сенегал, Етиопия, Мозамбик, Нигер, Ангола, Бенин, Буркина-Фасо, Камерун (но само източните провинции), Централноафриканска република, Чад, Руанда, Того, Конго (Бразавил), Габон,

¹⁸⁴ По-подробно за тези процеси вж. Давид, Р., К. Жоффре-Спинози. Основные правовые системы современности, цит. съч., с. 22.

¹⁸⁵ Hertel. C. An Overview of Legal Systems, Notarius International, 2009, №, p. 128–141; c. a. „World Map: Legal Systems of the World“, Notarius International, 2009, №, p. III–IV.

Република Конго (Заир), Екваториална Гвинея, Мадагаскар и др.; редица държави от Централна Америка – Мексико, Гватемала, Панама, Коста Рика, Хондурас, Никарагуа; всички държави от Южна Америка (без Гайана, чиято правна система е доминирана от *common law*); редица азиатски държави – Ливан, Индонезия (но със силно влияние на ислямското право), Макао (Китай), Филипините (но има силно изразени елементи и на *common law*) и др.;

– **Германски правен кръг**, включващ Германия, Австрия, Швейцария, Лихтенщайн, Гърция, Турция (чиято гражданска кодификация представлява по същество рецепция на швейцарския ГК заедно с *Obligationengesetz*);

– **Правопорядъците на бивши или настоящи социалистически държави** – освен новообразуваните държави след разпадането на бившите СССР и Югославия, както и европейските „екс-социалистически“ държави, тук се включват още Китай (без Хонг Конг и Макао), Куба, Северна Корея, Лаос, Виетнам, Камбоджа, Монголия, Албания. Съображението на *Ch. Hertel* за обособяването на тия правопорядъци в отделен правен кръг е, че въпреки обновяването им през изминалите две-три десетилетия някои техни гражданскоправни институти продължават да носят в една или друга степен отпечатъка на „социалистическото минало“;

– **Други правопорядъци под влияние на романското и германското правни семейства, и по-специално държавите от Източна Азия** – Япония, Южна Корея, Тайван, Тайланд и др.;

– **Северен (скандинавски, нордически) правен кръг**, който заема междинно място между англо-саксонския и континенталните романски и германски правни кръгове, доколкото при него влиянието на римското частно право не е така ясно изразено. Но пък гражданското законодателство на скандинавските държави в много отношения (вкл. и правно-технически) носи традициите на класическото континентално право. Представители на този правен кръг са националните правопорядъци на Дания, Финландия, Исландия, Норвегия, Швеция. Обособяването им в отделен правен кръг се обосновава и с наличието на множество правни източници с унифициращо или поне хармонизиращо на *регионално* равнище действие в областта на частното право (например, регионални конвенции в областта на търговските ценни книги, хармонизирани кодификации в областта на семейното и наследственото право и др.);

– **Мюсюлмански (ислямски) правен кръг**, представляващ автономна група от национални правопорядъци, основани на Корана (т.н. държави на шериата¹⁸⁶). Негови главни представители са Обединените арабски емир-

¹⁸⁶ С термина „шериат“ (Sharia) се означава религиозното ислямско право, опряно основно на Корана (Qur'an), а при някои от теченията му (сунизма) – и на Суната (житията на Пророка) и Словата на Пророка (Hadith). Ислямският правен кръг обхваща националните правопорядъци, доминирани в една или друга степен от съдържащите се в тези източници религиозни норми (догми). В обхвата на ислямското вероизповедание особеностите в уредбата на личните, семейните и наследствените отношения в отделните

ства, Саудитска арабия, Бахрейн, Бруней, Джибути, Оман, Катар, Малдивите, Иран, Ирак, Кувейт, Сирия, Йордания, Афганистан, Йемен, Судан, Сомалия, Тунис, Алжир, Мароко, Либия, Египет, Мали и др. В редица от тези държави уредбата на гражданските отношения е като цяло кодифицирана със светски закони (вж., напр., ГК на Египет от 1948 г., ГК на Катар от 2004 г., ГК на Либия от 1953 г., ГК на Судан от 1971 г., ГК на Сомалия от 1973 г., ГК на Алжир от 1975 г., ГК на Йордания от 1976 г., ГК на Кувейт от 1980 г. и др.), макар и обусловена в съществена степен от религиозната принадлежност на субектите, а оттука – и от нормите на религиозното и на обичайното право.

Ако може да се приеме, че като главен юридически критерий за предлаганата от *Ch. Hertel* класификация е бил избран *видът и юридическите особености на правните източници*, то не може да не направи впечатление, че извън ползрение остават правните системи, повлияни от обичайното право с присъщите му особености, а именно:

- пълна непознатост на деленето на обективното право на публично и частно, както и на обособяването на отделни правни отрасли, клонове, дялове и институти;
- непровеждане на разлика между право и справедливост;
- смесване на юридическите и моралните задължения;
- липса на формална разчлененост между лични и имуществени права и общото им привързване към социалния статус на личността в затвореното общество, в което се е родил и живее човекът (род, триба, село и т.н.);
- трибална (племенно-родова) собственост върху земята;
- разбирането за същността на брака като съюз между два рода (или две „кланови“ семейства), а не толкова като източник на правна връзка между съпрузите като две физически лица. С това разбиране за същността на брака се обяснява фактът, че за обичайноправните системи е характерен имущественобрачният режим на разделност и т. н.¹⁸⁷.

Сравнителноправните изследвания показват, че в редица правни системи (главно от африканския континент – Екваториална Африка, остров Мадагаскар и др., също в Океания, Тихоокеанския басейн и отделни части в Източна

държави от този правен кръг са повлияни от традиционните различия между двете основни направления в исляма – сунизма и шиитството, а в рамките на последното – влияние оказват исторически наслоилите се догматични възгледи в юриспруденцията, характерни за четирите основни религиозни правни школи (течения): ханафитска (Hanafi), малийска (Maliki), шафиискa (Shafi'i) и ханбалийска (Hanbali). С оглед на особеностите на наследственото право в тези държави от сравнителноправна гледна точка вж. **Матеева**, Екатерина. Германското наследство право..., цит. съч., с. 65–81, 128–129.

¹⁸⁷ За особеностите на обичайноправните системи, изяснени на основата на африканското обичайно право вж. **Давид**, Р., **К. Жоффри-Спинози**. Основные правовые системы современности, цит. съч., с. 378–380.

Азия) някои институти на договорното, поземленото, семейното и наследственото право продължават да носят – макар и фрагментарно, *обичайноправен* характер¹⁸⁸. Специално с оглед регулирането на семейните и наследствените отношения обичайноправните системи показват значително разнообразие в зависимост от организационния тип семейна общност, в която са се зародили, както и от типа на поземлена собственост – парентелен (родов) тип семейство или семейство, обхващащо само съпрузите и техните ненавършили пълнолетие деца; патриархален или матриархален тип семейство; трибална (племенно-родова) собственост върху земята и другите средства за производство и т. н.

Извън казаното, предлаганата от *Ch. Hertel* класификация може да остави впечатлението, че обхванатите от нея правопорядъци са едва ли не хомогенни „моносистеми“ – нещо, което не отговаря на правната реалност¹⁸⁹. В този смисъл най-големият конструктивен недостатък на тази класификация може да бъде видян в това, че тя не дава достатъчна основа за открояване на особеностите на *смесените (хибридни) правни системи*, които заемат относително немалък дял от съвременната юридико-географска карта на света.

Наред с това, подобни класификации на правните семейства като тази, предлагана от *Ch. Hertel*, биват критикувани и заради прекомерен „евроцен-тризъм“ при обособяването на правните семейства в съвременния свят¹⁹⁰. Не може обаче да се отрече, че всяка от изложените по-горе класификации се опитва да държи в една или друга степен сметка за историческите факти, свързани с „експорта“ на основните европейски гражданскоправни модели (романски, германски и на общото право) извън Европа¹⁹¹, както и за влиянието им върху националните правни системи на държавите от другите континенти¹⁹². По-същественият проблем при обособяването на правните семей-

¹⁸⁸ За мястото и влиянието на правния обичай в някои африкански правни системи вж. **Давид, Р., К. Жоффре-Спинози**. Основные правовые системы современности, цит. съч., с. 377 и сл.

¹⁸⁹ За вътрешните разслоения и различия в основните правни семейства вж. **Колев, Тенчо**. Теория на правото, цит. съч., с. 139–164.

¹⁹⁰ В този дух критично вж. **Glenn, P.** Comparative Legal Families ..., op. cit., p. 422 et seq.

¹⁹¹ Тук изразът „европейски правни модели“ се използва в контекста на европейското право като историко-географско понятие за правопорядъците в рамките на европейския континент, а не като синоним на термина „право на ЕС“. По-подробно за неговото формиране и съдържание вж. **Аннерс, Э.** История европейского права (пер. со швед.), Ин-т Европы. Москва: Наука, 1994, с. 139 и сл.

¹⁹² Този твърде значим за развитието на световната правна история въпрос е ставал многократно предмет на задълбочени теоретични изследвания и неговото самостоятелно разглеждане тук надхвърля далеч конкретните цели и обхват на настоящото изложение. По-подробно относно ролята на основните групи европейски правни системи (англо-саксонската и романо-германска) за формиране на правните семейства в съвременния свят вж. най-общо **Жидков, О., Н. Крашенинников**. История государства и права зарубежных стран, цит. съч., с. 520–535; **Давид, Р., К. Жоффре-Спинози**. Основные правовые системы

ства в съвременния свят се свежда до това, дали при съответното групиране се достига тази необходима степен на детайлизация, която би позволила да се отчете действителното състояние на *разслоеност и взаимодействие* на правните семейства по света и по-специално – наличието на *смесени (хибридни, комбинирани) правни системи (mixed legal systems, mixed jurisdictions)*. Става дума за национални правопорядъци, които съдържат елементи, характерни за два или повече различни правни кръга, или такива, в които елементи (норми и даже цели правни институти), типични за две или повече различни правни семейства, се преплитат в *особена функционална „симбиоза“*. Като „смесени“ се квалифицират и правни системи, които по стечение на исторически обстоятелства се явяват пресечна точка на различни правни кръгове, всеки от които има свой запазен „периметър“, т. е. свое предметно приложно поле, очертано най-често по отраслов или клонов признак (напр., правната система на държавата е като цяло „светска“, но част от институтите на личното и семейното право се уреждат от нормите на религиозното и/или на обичайното право). Във връзка с това без ясен отговор засега остава принципният въпрос за *систематичното място на смесените системи* – дали да бъдат третиранни като един *отделен*, вторично обособил се правен кръг, наред с основните правни семейства (романско, германско, англо-американско и т. н.) или да се разглеждат като подгрупи в рамките на съответното „основно“ правно семейство, чиито общи белези носят доминиращо в една или друга степен.

В сравнителноправно отношение могат да бъдат обособени *няколко типа смесени правни системи (mixed legal systems, mixed jurisdictions)**:

а) Правни системи от европейски континентален тип, съчетаващи елементи на романския и германския правен кръг: Това са правни системи, които носят едновременно по някои от основните белези на романския и на германския правни кръгове, но не могат да бъдат причислени само към единия от тях. От европейските държави в тази категория попада главно Нидерландия с новия ѝ ГК от 1991 г., но също и някои национални правни системи на източноазиатски държави, обособявани според отделни автори в отделен «далекоизточен» правен кръг¹⁹³. Освен това, редица европейски държави от бившия социалистически блок (Унгария, Чехия, Полша, Словакия, Словения,

современности, цит. съч., с. 21 и сл. Относно правното значение на гражданските кодификации в Европа от края на XVIII век и XIX век за развитието на гражданското право на други държави вж. също **Аннерс**, Э. История европейского права, цит. съч., с. 310–322; **Van Caenegem**, R. C. An Historical Introduction to Private Law, op. cit., p. 147 et seq.

¹⁹³ Вж. **Zweigert**, K., H. **Kötz**. Einführung in die Rechtsvergleichung, op. cit., S. V; **David**, R., G. **Grassmann**. Einführung in die grossen Rechtssysteme der Gegenwart, op. cit., p. 7 et seq. Други автори, като **Hertel**. C. An Overview of Legal Systems, op. cit., p. 130, обособяват тези държави от Източна Азия като „други“ правни системи в рамките на континенталния романо-германски правен кръг.

* Вж. също проекта „JuriGlobe“ на университета в Отава достъпен на: www.juriglobe.ca

България и др.) също следва да бъдат отнесени към континенталните правни семейства от хибриден тип с уточнението, че те представляват най-често смесица между елементи на романския и германския правни кръгове, тъй като през първата половина на последното столетие са били плод на понякога конюнктурна и не съвсем последователна рецепция на гражданскоправни и търговскоправни институти и от двата правни кръга.

б) Правни системи, съчетаващи елементи на трите основни правни кръга – двата континентални (романски и германски) и англо-американския: Южноафриканската република (с ограничено влияние на германския правен кръг), Намибия, Лесото и Свазиленд (известно влияние на старото холандско право), Ботсвана, Израел, отчасти – Шотландия, Кипър, Малта и др.;

в) Правни системи, съчетаващи елементи на романския и англо-американския правни кръгове – Филипините, Пуерто Рико, о-в Мавриций, Сейшелите (с по-силно изразено влияние на англо-американското право), щата Луизиана (силно изразено влияние на френския ГК), Квебек (Канада) – с ясно изразена основа във френския ГК, но и с известни „примеси“ от *common law*, тъй като се намира в такова правно обкръжение и др.

г) Правни системи, съчетаващи елементи на англо-американския правен кръг и религиозно (ислямско) право – Пакистан, Бангладеш, Судан, Малдивите, Сингапур и др.;

д) Правни системи, съчетаващи елементи на романския правен кръг и религиозно (ислямско) право – Алжир, Мароко, Мавритания, Либия, Тунис, Сирия, Индонезия и др.

е) Правни системи, съчетаващи елементи на континенталното (романо-германското) и обичайното право – Етиопия, Мадагаскар, Буркина Фасо, Габон, Гвинея, Конго, Нигер, Руанда, Свазиленд, Того, Чад и др.

ж) Правни системи, съчетаващи елементи на общото (англо-американско) и обичайното право – Уганда, Танзания, Малави, Либерия, Замбия, Гана, Сиера Леоне, Непал, Микронезия, Соломоновите острови и др.

з) Правни системи, съчетаващи елементи на религиозното (мюсюлманско) и обичайното право – Обединените арабски емирства.

и) Смесени правни системи, съчетаващи елементи на три правни кръга:

– континентално (романско и германско), мюсюлманско и обичайно право – Индонезия, Кувейт, Бахрейн, Оман, Йемен, Катар, Йордания, Джибути, Сомалия и др.;

– континентално (романско и германско), англо-американско, юдейско, обичайно и мюсюлманско право – Израел;

– англо-американско, религиозно (ислям, будизъм и др.) и обичайно право – Индия, Малайзия, Бруней, Кения, Гамбия, Нигерия и др.

– континентално (романско и германско), англо-американско и обичайно право – Зимбабве, Камерун, Лесото, Шри-Ланка, Вануату и др.

Механичното обединяване на всички тези разнородни по юридическите си характеристики правни системи в един общ правен кръг от „смесен“ (хибриден) тип правопорядъци трудно може да се обоснове със сериозни юридически аргументи, а и не допринася с нищо за разкриване на техните особености, вкл. в сферата на частноправното регулиране. Практическият резултат би бил същият, както ако се ограничим с вярната сама по себе си констатация, че една четвърт от правните системи на света се числят към англо-американския правен кръг, а останалите три-четвърти – към романо-германските правни семейства. По-скоро всяка от тези групи правни системи от смесен тип („хибриди“) би трябвало да бъде систематично подредена като подвид към това от основните правни семейства, чиито най-характерни черти носи като *доминиращи*¹⁹⁴ и на тази основа да се открояват гражданскоправните клонове и институти, засегнати от едни или други национални или регионални („автохтонни“) особености. Ако ли пък не могат да се изведат такива устойчиво доминиращи, „алфа-правни“ белези, които да предопределят по безсъмнен начин принадлежността на съответните правни системи към някой от основните правни кръгове, същите следва да бъдат обособени в нов, самостоятелен правен кръг, чието съществуване да бъде признато редом с общоприетите до момента основни правни семейства в света.

§ 5. Опит за обобщение

Въз основа на направения анализ може да се заключи, че научните усилия за групиране на съвременните национални правопорядъци по правни семейства се опират на разнообразни подходи, които варират от макросравнения на преобладаващо идеологическа, икономическа, политическа, историко-географска (метаюридическа) основа до същински оценъчни, функционални правни сравнения, съсредоточени върху действителните правни особености в технико-юридическата структура и съдържание на отраслите и институти на различните правопорядъци по света¹⁹⁵. В този широк спектър се вменват, по-специално, сравнителноправните изследвания от позицията на правната философия и социологията; инцидентните, *ad hoc* сравнения на отделни правни принципи, институти или норми; съпоставката на националните правни системи чрез изучаване на законодателства на отделни държави (т.н. изследвания на образци, *Länderberichte, country by country approach*); и най-сетне – синтетичните правни сравнения, при които типологията се изгражда на правно-проблемен принцип, чрез абстрактно-догматично извеж-

¹⁹⁴ По-подробни аргументи в тази посока вж. у **Hertel**, C. An Overview of Legal Systems, op. cit., p. 129.

¹⁹⁵ За методологията на сравнителноправните изследвания общо вж. **Танчев**, Евгени, **Мартин Белов**. Сравнително конституционно право, цит. съч., с. 34–44.

дане на закономерности и особености в уредбата на основни правни явления по света. Като че ли най-успешни на този етап са комбинациите между метода на синтетичното правно-позитивистично сравнение и подхода „държава по държава“ (*country by country approach*), тъй като в съчетанието си те позволяват извеждане на научно обосновани обобщения с принципен характер на основата на разкритите по аналитичен път прилики и отклонения от основните типови белези, характерни за тези правни системи, които имат значението на „матерни“ за съответния цивилистичен модел на уредба (френският ГК – за правопорядъците от романското правно семейство; германският ГК – за правните системи от германския правен кръг; общото право – за държавите от бившата Британска общност и повлияните от тях национални уредби и т.н.).

В съвременната литература в областта на сравнителното частно право се очертават два типа *техники* на сравнителноправни изследвания – „описателна“ (описателна) и „аналитично-догматична“. Различията между тях се дължат на нееднакия подход при правното сравнение, но, като цяло, не зависят от това, как е определен неговият предмет. Всъщност описателното и аналитично-теоретичното сравнение лежат на различни нива и обслужват различни по характер и мащаб цели¹⁹⁶. Масово се срещат изследвания, които могат да бъдат определени като „сравнения на законодателства“ (сравнения на ранга на уредбата, на нормативното ѝ съдържание, на юридическата ѝ техника и т.н.). Те се основават на позитивистичния подход и обслужват най-често конкретни практически задачи, свързани с предложения *de lege ferenda* за усъвършенстване на „собственото“ на изследователя законодателство. Напротив, аналитично-догматичното сравнителноправно изследване гравитира по-скоро около сравнителната правна теория и философия на правото, тъй като обслужва по идея фундаментални теоретични цели на сравнителноправното познание. Тези различия могат да бъдат разглеждани като симетрични на деленето на правните науки на отраслови и общотеоретични, поради което всяка от посочените техники на правно сравнение може да намери своето приложение в зависимост от целта и характера на сравнителноправното изследване.

Изглежда, че методологически правилният път към изграждане на една относително точна представа за типологията на съвременните правни семейства от частноправна гледна точка е да се тръгне от обективния процес на *роене* на основните, исторически наложили се и общопризнати гражданскоправни модели – романския, германския и англо-саксонския (англо-американския)¹⁹⁷, и на тази основа да се отчете появата на една или друга тяхна моди-

¹⁹⁶ Така и **Сабо**, И. Теоретические проблемы сравнительного правоведения. Сравнительное правоведение. Москва, 1978, с. 55.

¹⁹⁷ За тяхното формиране и обособяване вж. общо **Ташев**, Росен. Теория за правната система, цит. съч., с. 154–161. **Колев**, Тенчо. Теория на правото, цит. съч., с. 139 и сл., 145 и сл.

фикация под въздействието на „примеси“ от друг тип заварени правопорядъци (религиозно право, обичайно право, традиционно местно писано право и др. под.), респ. да се изследва смесването на елементи от романо-германския и англо-американския правен кръг с местните правни, религиозни и обичайноправни традиции, като се отчитат обективните тенденции към глобализация и интернационализация на гражданския оборот и отгук – процесите на международна унификация и сближаване на правните системи. Необходимо е внимателно проследяване на процеса на разслояване на класическата двойка „противостоящи“ си групи правни семейства, а именно тези от континентален, романо-германски тип (*civil law countries*) и тези, принадлежащи към англо-американското семейство (*common law countries*). Този процес е известен в доктрината като „дихотомия“¹⁹⁸ на правните семейства, т.е. размножаване чрез по-нататъшно делене на всяка от частите на едно цяло¹⁹⁹. При проследяването му за целите на сравнителноправното изследване трябва да се държи сметка за неоспоримия факт, че макар същественото съдържание на всеки от националните правопорядъци да отразява и да се предопределя от принадлежността им към някое от големите правни семейства в съвременността, не всички негови структуроопределящи елементи (правни принципи, правни отрасли, правни институти) възпроизвеждат непременно стилообразуващите белези на един единствен правен кръг. Така е, защото съвременното състояние на националните правопорядъци е все повече подвластно на процесите на международна унификация, хармонизация и конвергенция, които постоянно скъсяват „юридическата дистанция“ между правните системи от различните правни семейства.

От частноправна гледна точка правно-логическото «противопоставяне» на континенталните и англо-американския правни кръгове продължава да се опира най-вече на добре известните юридически характеристики на основните им правни източници (*lex scripta* ↔ *case law, judge made law*), както и на тяхната вътрешна система и характерните, отличителни за тях гражданскоправни институти и правно-догматични конструкции – плод на традиционните различия в моделите на правно мислене и правната традиция. Изхожда се от правилното виждане, че основните особености на правната система трябва да се търсят главно във вида и йерархията на нейните правни източници, в нейните централни юридически понятия, правно-догматични конструкции и институти, в характерните за нея правно-технически способности за тълкуване и прилагане на правото, в правно-историческите ѝ корени и др. Тази методоло-

¹⁹⁸ Hertel, C. Rechtskreise im Überblick, op. cit., S. 158.

¹⁹⁹ Етимологията на термина „дихотомия“ се свързва с гръцките думи „dicha“ = „на две“ и „tomia“ = отделяне. Според „Речника на чуждите думи в българския език“ с автори А. Милев, Б. Николов и др., пето изд., „Наука и изкуство“. София, 2003 г., с. 231, значението на думата „дихотомия“ е обяснено като последователно делене на едно цяло на две части, а след това всяка от тия части се дели на още две и т. н.

гическа основа се оказва до момента като че ли най-подходяща за едно научно обосновано систематизиране на разнообразните национални правопорядъци от гледна точка на общността на определящите ги юридически признаци. Това виждане може да бъде подкрепено с аргумента, че обликът на националните правопорядъци, съставляващ основа за търсене на сходства помежду им с цел тяхното групиране по правни кръгове, се определя не просто от това, че са систематизирана съвкупност от включените в тях правни норми с определено съдържание, а и от правно-понятийния им фонд, от начина, по който са групирани тези норми по правни отрасли, дялове и институти, от използването на определени правно-технически способности за създаване, тълкуване и прилагане на разпоредбите им и от социалната среда, в която правната система функционира²⁰⁰. Поради това при изграждане на типологията на правните семейства в съвременния свят следва да се държи сметка за хетерогенния състав на правните системи, който включва, освен нормите на обективното право, още и редица други елементи като юрисдикции, правна догматика и т.н.²⁰¹. Необходимо е да се отчита ролята на всички тези елементи, които имат значение за обособяване и функциониране на правопорядъците.

Що се отнася до *правните системи от хибриден тип*, те биха могли да бъдат систематично подредени като подвид към това от основните правни семейства, чиито най-характерни черти носят като *доминиращи* и на тази основа да се открояват гражданскоправните клонове и институти, засегнати от едни или други национални или регионални („автохтонни“) особености (засягащи най-често личното, семейното, наследственото и вещното право). Ако ли пък не могат да се изведат такива устойчиво доминиращи белези (каквото, струва ми се, е положението при правната система на Израел), съответните правни системи могат да бъдат обособени в самостоятелни групи от правопорядъци, чието съществуване да бъде признато редом с общоприетите до момента основни правни семейства в съвременния свят.

При лавинообразното умножаване на опитите за типологични построения на правните семейства в съвременния свят препоръчително е да се изясни и немаловажният методологически въпрос, дали при обособяването на правните семейства следва да изхождаме от тяхната „*юридическа генетика*“, или е достатъчно да се опираме само на „*съвременната юридическа география*“²⁰²? Изборът на първата възможност означава акцентът на компаративистичното изследване да бъде поставен върху взаимните влияния на цели правни култури, родили и детерминирали националните правопорядъци в съвременния им вид, а това неизбежно пренася научния анализ върху плоскостта на историята на

²⁰⁰ Така Давид, Р., К. Жоффре-Спинози. Основные правовые системы современности, цит. съч., с. 19.

²⁰¹ Така Ташев, Р. Теория за правната система, цит. съч., с. 152–153.

²⁰² Този въпрос е ясно формулиран от Леже, Р. Великие правовые системы современности. Москва: Волтерс Клувер, 2009, с. 99.

правото и на сравнителната правна социология. Ако ли пък искаме да се ограничим само до „заснемане“ на юридическата география на съвременните правни семейства в сегашния ѝ вид, ще следва да се съсредоточим най-вече върху извеждането на определени общи признаци, които са достатъчно съществени, за да обосноват обединяването на дадена група национални правопорядъци в едно общо правно семейство или подгрупа (разред) в неговите рамки.

От гледна точка на сравнителното частно право проследяването на отражението, което всички системообразуващи и „стилоопределящи“ фактори (по *Zwigert* и *Kötz*) дават върху състоянието на съвременните правни семейства, би било невъзможно без водещата роля на *правнотехническият (позитивистичен) подход*, тъй като той позволява да се открият именно тези основни и с „конститутивно“ значение за всяка правна система юридически черти, които характеризират съществено нейния облик и я отграничават или оприличават с други правопорядъци (вид и йерархия на нейните правни източници, основни юридически понятия, правни институти, „знакови“ догматични или правно-технически конструкции, чрез които се обясняват регулираните от нормите ѝ явления, способности за тълкуване и попълване на празнотите в правната уредба и т.н.). Без тези устойчиви опорни критерии изграждането на една научно обоснована типология на националните правопорядъци и групирането им в правни кръгове би било обречено на неуспех – поне от частноправна гледна точка. Вярно е, че изследването на обективното право, на неговите отрасли и институти не е продуктивно във от техния социален фон. Но, социологическият подход в областта на сравнителното частно право може да бъде използван само като *помощен и второстепен*, и то доколкото е необходимо да се осветли социалната среда, която е предопределила обективните фактори за формиране на дадена национална правна система и правните влияния, на които последната е била подложена. Помощната роля на социологическия подход се обяснява с факта, че политическите, икономическите и философските науки интерпретират националните правопорядъци като части от съответните политически, икономически и идеологически системи на държави или групи от държави, без да навлизат в дълбочинен анализ на техните типизиращи и специфични правни характеристики. В този смисъл, доколкото метаюридическият, респ. правно-социологическият подход се ограничават само до това, да разкрият социалния контекст на частноправните институти и явления, те могат да се окажат една твърде тясна, и оттук – неадекватна методологическа основа за типологичните построения на съвременните правни кръгове в света. С оглед на тези техни особености може да се поддържа, че „премереното“ и разумно използване на социологическия и метаюридическия подход може да се окаже по-скоро полезно при изясняване на социално-икономическите и политически обстоятелства, благоприятствали една пряка или непряка рецепция или налагане на определени гражданскоправни модели, специално за развитието на правните системи на бившите колониални държави, както и

при формирането на правните системи от хибриден тип (*mixed legal systems, mixed jurisdictions*) и т.н.

Препоръчително е критериите за класифициране на съвременните национални правопорядъци по правни семейства да се опират на фундаментални, т.е. устойчиви и постоянно проявяващи се правни признаци, а не на случайни или временни (конюнктурни) фактори. Ако следваме *K. Zweigert* и *H. Kötz*²⁰³ бихме казали, че това трябва да се характеризиращите „правния стил“ юридически особености на правната система, които имат белега „същественост“ и могат да изразят собствения облик на дадено правно семейство, вкл. когато то се е обособило чрез отделянето му от друго голямо правно семейство. А заедно с *М. Марченко*²⁰⁴ ще добавим, че е необходимо да се отдава значение на белези, чието съдържание и проявление се поддава на ясно научно дефиниране, установяване и проверка. Признаците, положени в основата на класификационните критерии за формиране на правните семейства, следва да имат обективен характер и по възможност да не са специфично повлияни от националния правопорядък, в чиято среда се е формирал самият изследовател-компаративист. В случаите, при които се отдава значение на няколко признака, един от тях би следвало да е с определящо, водещо значение. При изследване на общите признаци на сравняваните правопорядъци с цел тяхното групиране по правни кръгове, следва да се отчитат не само обективните, но и субективните фактори, оказващи пряко или косвено въздействие в процеса на тяхното формиране (най-вече, меродавната правна наука с предлаганото от нея доктринално тълкуване и предложения *de lege ferenda*, господстващите правно-философски възгледи и др.).

ЛИТЕРАТУРА

- Аннерс, Э.** История европейского права. (Пер. со швед.). Москва: Наука, Ин-т Европы. 1994. 397 с.
- Апостолов, Иван.** Еволюцията на континенталната тълкувателна теория. *Год. СУ, Юрид. фак.*, 41, 1945–1946, 1–78.
- Апостолов, Иван.** Прехвърляне на собствеността и задължението за предаване – сравнителноправен поглед върху правото за продажбата в някои капиталистически страни. В: Лекции за следдипломна специализация на юристи. Т. 4. София: Унив. изд., 1971, 357–401.
- Аргирова, Р.** Търговският представител и посредник според правото и практиката на някои европейски страни. 2. прераб. изд. София: Атек–5, 1991. 232с.
- Бандаков, Н.** Изборът на приложимо право според чл. 3 от Регламент Рим I. – В: Регламентът „Рим I“. София: Сиела, 2009, 43–79.

²⁰³ Вж. *Zweigert, K., H. Kötz. Einführung in die Rechtsvergleichung*, op. cit., s. 68.

²⁰⁴ *Марченко, М.* Сравнительное правоведение, цит. съч., с. 130.

- Бар**, Кристиан фон. Академичната Обща референтна рамка. *Търговско право*, 2007, № 5–6, 29–44.
- Безбах**, В., М. **Кулагин**, В. **Мазолин** и др. (авторски колектив). Москва: Советское и иностранное гражданское право, 1989. 336 с.
- Бехруз**, Х. Сравнително правоведение. Москва: ТрансЛит, 2008. 504 с.
- Близнашки**, Георги. Общо учение за конституцията. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2019. 863 с.
- Василев**, Любен. Гражданско право на Народна Република България. Обща част. София: Наука и изкуство, 1956. 588 с.
- Вилкова**, Н. Г. Договорно право в международном обороте. Москва: Статут, 2004. 510 с.
- Ганев**, Венелин. Извори на правото, тълкуване и приложение. *Юридически архив*, 6, 1934, № 3, 197–216.
- Ганев**, Венерин. Историческо развитие на търговското право. *Год. СУ, Юрид. фак.*, 12, 1915–1916, 1–273.
- Ганев**, Венелин. Правните понятия. Трудове по обща теория на правото. София: Марин Дринов, Сиби, 1998. 564 с.
- Ганев**, Венелин. Учебник по обща теория на правото. Ч. първа. 2. доп. изд. Фототипно издание. София, 1990. 700 с.
- Генкин**, Д. Гражданское и торговое право капиталистических стран. Москва, 1974.
- Големинов**, Ч. удомир. Глобализацията и правото. *Правна мисъл*, 2002, № 3, 3–11.
- Големинов**, Чудомир. Сравнителното право и категорията право. *Правна мисъл*, 2004, № 2, 3–6.
- Големинов**, Чудомир. Сравнителното право и реформите у нас. *Правна мисъл*, 1991, № 4.
- Давид**, Р., К. **Жоффре-Спинози**. Основные правовые системы современности. (Превод от френски език). Москва: Международные отношения, 199. 400 с.
- Дамирли**, М. Теоретико-методологические проблемы сравнительного правоведения: попытка актуализации и некоторые размышления. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*, 2006, № 3.
- Диков**, Любен. Курс по българско гражданско право. Т. I. Обща част. София: Унив. печ., 1940. 462 с.
- Друмева**, Емилия. Конституционно право. 5. доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2018. 808 с.
- Эминеску**, Й. К вопросу о сравнимости различных правовых систем. В: Сравнительное правоведение. Туманов, В. (ред.). Москва: Прогресс, 1978.
- Жидков**, О., Н. **Крашенинников**. История государства и права зарубежных стран. Ч. 2. Москва: Норма, 2004.
- Зидарова**, Йорданка. Автономия на волята – стародавен и съвременен принцип на международното частно право. *Год. на Сдружение на стипендиантите на Сасакава в България*, 2008, 9–39.
- Зидарова**, Йорданка. Принципите на Института за унификация на частното право относно международните търговски договори. *Търговско право*, 1997, № 5–6, 3–14.
- Каменова**, Цветана. За принципите на международните търговски договори (УНИДРОА). *Правна мисъл*, 1996, № 3.

- Карбоние**, Ж. Въведение в гражданското право. (Превод от френски език). София, 1999. 392 с.
- Керимов**, Д. Философские проблемы права. Москва: Мысль, 1972. 472 с.
- Кнапп**, В. Крупные системы права в современном мире. В: Сравнительное правоведение. Москва, 1978.
- Колев**, Тенчо. Теория на правото. София: Сиела, 2015. 588 с.
- Колев**, Т. Християнските ценности като правообразуващ фактор. София: Сиела, 2017. 228 с.
- Кресін**, О., Л. **Луць**, О. **Лысенко**. (Авт. колектив). Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології. Київ, 2006.
- Леже**, Р. Великие правовые системы современности. Москва: Волтерс Клувер, 2009. 534 с.
- Лозано**, М. Големите юридически системи. Въведение в европейското и извъневропейското право. София: Изток-запад, 2018. 456 с.
- Мазолин**, В., М. **Кулагин**. Гражданское и торговое право капиталистических стран. Москва, 1980.
- Марченко**, М. Сравнительное правоведение. Общая часть. Москва: Зерцало, 2001.
- Матеева**, Екатерина. Актуални въпроси на стопанската непоносимост по чл. 307 от Търговския закон. Год. ВСУ, 16, 2010.
- Матеева**, Екатерина. Германското наследствено право като приложимо право към наследяването на вещни права върху недвижими имоти в Република България. София: Феня, 2012. 736 с.
- Матеева**, Ек., Договор за установяване на доверителна собственост (trust) и договор за управление на приватизиращо се предприятие с клауза за изкупуване или продажба на трети лица по чл. 34, ал. 1, т. 2 ЗППДОП – съпоставка и разграничение. *Право и икономика*, 1999, № 5.
- Матеева**, Екатерина. Поглед върху типологията на системните подходи към проблема за съществуването на търговско право в римската правна система. *Ius romanum*, 2016, № 1, 149–178.
- Матеева**, Екатерина. Ролята на частните кодификации за правното регулиране на международните търговски и граждански отношения. В: Право и права. Сборник в памет на проф. д-р Росен Ташев. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2016, 329–347.
- Минчева**, В. Мълчалив избор на приложим закон към договори с международен елемент. *Съвременно право*, 1992, № 4, 71–79.
- Митев**, Кр., А. **Шопов**. Сравнителното право и проектът „Общата сърцевина на европейското частно право“. В: Съвременното право. Проблеми и тенденции. София: Сиби, 2011, 94–118.
- Мусева**, Боряна. Допустима ли е автономията на волята при непозволено увреждане според българското международно частно право? *Съвременно право*, 2003, № 6, 93–110.
- Нарышкина**, Р. Гражданское и торговое право капиталистических государств. Ч. I. Москва, 1983, 288.
- Натов**, Николай. Автономия на волята в международното частно право. *Год. на Сдружението на стипендиантите на Сасакава в България*. Година 2, т. 2. София: Сиби, 2008. 148 с.

- Неновски, Нено.** Съвременни проблеми на сравнителното право. (Бележки от един международен конгрес). *Правна мисъл*, 1994, № 4, 97–104.
- Новкиришка-Стоянова, Малина.** За римския модел на разграничаването на публичното и частното право. В: *Право и граници. Сборник с доклади от научна конференция, проведена от катедра „Теория и история на държавата и правото“ на ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“ на 15 май 2018 г.* София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2018, 309–341. (Съставители Даниел Вълчев, Симеон Гройсман).
- Новкиришка-Стоянова, Малина.** *De iure publico.* Студии по римско публично право. София: Сиела, 2013. 620 с.
- Новкиришка-Стоянова, Малина.** *Publicum ius.* София: Еко Принт, 2016, 800 с.
- Осакве, К.** Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная части. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Дело, 2002. 464 с.
- Павлова, Мария.** Гражданско право. Обща част. 2. доп. изд. София: Софи-Р, 2002. 680 с.
- Павлова, Мария.** За ролята на съдебната практика. *Съвременно право*, 1998, № 3, 79–85.
- Рабінович, П.** Філософія права: проблеми та підходи. Львів: Юрид. Фак. Львівського нац. у-ту ім. І. Франка, 2005.
- Русчев, Иван.** Към въпроса за дуализма на частното право. *Съвременно право*, 2000, № 6, 74–87.
- Русчев, Иван.** Нормативните актове източник на частното право. София: Албатрос, 2008. 352 с.
- Русчев, Иван.** Правна същност и място на актовете на soft law в правото и юриспруденцията на съдилищата на Европейския съюз. В: *Сб. Soft Law и развитието на съвременното право.* София: Сиби, 2017.
- Сандов, А.** Сравнительное правоведение. Основные правовые системы современности. Москва: Юристъ, 2003. 448 с.
- Синюков, В.** Российская правовая система: Введение в общую теорию. Саратов: Полиграфист, 1994. 496 с.
- Спасов, Георги.** „Consideration“ и „causa“. *Год. СУ, Юрид. фак.*, 85, 1992, 103–130.
- Сталев, Живко.** Сравнителният метод в социалистическата правна наука. *Известия на Института по правни науки*, 29, 1974, 5–49.
- Сталев, Живко.** Сравнительный метод в социалистической правовой науке. *Сравнительное правоведение.* Туманов, В. (ред.). Москва: Прогресс, 1978, 15–53.
- Сталев, Живко.** Съдебната практика като източник на правото. *Съвременно право*, 1997, № 6, 7–19.
- Стефанов, Георги.** Основи на гражданското право. Велико Търново: Абагар, 2007. 416 с.
- Стойчев, Красен.** Търговският закон: някои съпоставки с търговското законодателство на други европейски държави. *Правна мисъл*, 1992, № 2, 65–71.
- Стоянов, Димитър.** За римскоправните корени на учението за causa-та на договорите. *Ius romanum*, 2, 2016, № 1, 306–320.
- Стоянов, Димитър.** Придобивният способ по чл. 78 ЗС. София: Сиела, 2016. 488 с.
- Таджер, Витали.** Гражданско право на НРБ. Обща част. Дял I. 2. изд. София: Софи-Р, 2001. 440 с.

- Таджер**, Витали. Съдебна практика и общи актове на Върховния съд на НРБ. Год. СУ, Юрид. фак., 69, 1977, 167–227.
- Таков**, Кристиан. Принципи на Европейското договорно право (Principles of European Contract Law). *Търговско право*, 2005, № 1, 5–15.
- Танчев**, Евгени, Мартин **Белов**. Сравнително конституционно право. София: Сиби, 2009. 648 с.
- Танчев**, Евгени. Типология и класификация на конституциите. В: Национални и европейски измерения на съвременния конституционализъм. Т.1. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2010, 9–28. (Състав. Пламен Киров).
- Ташев**, Росен. Теория за правната система. София: Сиби, 2006. 312 с.
- Тихомиров**, Ю. Курс сравнителного правоведения. Москва: Норма-М-Инфра, 1996. 432 с.
- Тодоров**, Тодор. Международно частно право. Европейският съюз и Република България. 3. прераб. и доп. изд. София: Сиби, 2010. 472 с.
- Торбов**, Цеко. Обща теория на правото. София: Юриспрес, 2002. 444 с.
- Фаденхехт**, Йосиф. Българско гражданско право. Обща част. София, 1929. Фототипно изд., 1992. 404 с.
- Флейшиц**, Е. Буржоазное гражданское право на службе монополистического капитала. Москва, 1948. 52 с.
- Халфина**, Р. Реакционная сущность гражданского права современных капиталистических стран. Москва, 1961. 64 с.
- Христов**, В. Всеобщото право на личността според германското право. *Правна мисъл*, 1992, № 1, 13–22.
- Христофоров**, Веселин. Гражданско & търговско право на капиталистическите държави. 2. прераб. изд. София: Наука и изкуство, 1991. 184 с.
- Яичков**, К. Гражданское и торговое право капиталистических государств. Москва, 1966. 552 с.
- Bar**, Ch. Von, E. **Clive**, H. **Schulte-Nölke** et al. (Eds.), Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group). Sellier European Law Publishers, Munich, 2009.
- Basedow**, J., J. **Birds**, M. **Clarke**, H. **Cousy**, H. **Heiss**, L. **Loacker** (Eds.). Principles of European Insurance Contract Law. Verlag Otto Schmidt. 2016.
- Bogdan**, M. Comparative Law. Kluwer, Den Haag, 1994.
- Bollen**, C., G. De **Groot**. The Sources and Backgrounds of European Legal Systems. In: Hartkamp, A. et al. (Eds.). Towards a European Civil Code. Dordrecht/Boston /London: Kluwer, 1994 .
- Caenegh**, R. Van. An Historical Introduction to Private Law. Cambridge University Press, 1992.
- Cheshire**, Fifoot & Furmston's Law of Contract. 12th Ed. London: Butterworths, 1991.
- Cohen-Tanugi**, L. Legal Cultures Compared: The American and the French and the German. In: Gessner, V./Varga, C. (Eds.), European Legal Cultures. Sydney, 1996.
- Cruz**, P. A Modern Approach to Comparative Law. Deventer, Boston: Kluwer, 1993.
- David**, R., G. **Grassmann**. Einführung in die grossen Rechtssysteme der Gegenwart. 3. Aufl. München: C. H. Beck, 1988.

- David, R., G. Sawyer, I. Szabo, H. Afchar, J. Derrett, T. Iyer, Y. Noda, K. M'Baye.** The Legal Systems of the World. In: International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. II. Chapt. 1. The Different Conceptions of the Law, 1975.
- Eörsi, G.** Comparative Civil (Private) Law. Budapest, 1979.
- Ermann** Bürgerliches Gesetzbuch. Handkommentar. **Westermann, H., B. Grunewald, G. Maier-Reimer** (Hrsg.). Band II. 15., neu bearb. Aufl., Otto Schmidt, 2017.
- Esmein, A.** Le droit comparé et l'enseignement du droit, Congrès international de droit comparé. Procès-verbaux des séances et documents. Vol. I, Paris, 1905.
- Evans, M.** L'activité de l'Institut international pour l'unification du droit privé. *Revue de droit uniforme*, 1994–1995.
- Gardner, B.** (Ed.). Black's Law Dictionary. 8th ed. Minnesota: Thomson West, 2004.
- Geldart, W.** Introduction to English Law. Oxford University Press, 1991.
- Glendon, M., M. Gordon, Ch. Osakwe.** Comparative Legal Traditions. Text, Materials and Cases. 2. ed. American Casebook Series, West Group, Oxford-New York, 1994.
- Glenn, P.** Comparative Legal Families and Comparative Legal Traditions. In: **Reimann, M., R. Zimmermann.** The Oxford Handbook of Comparative Law, Oxford, 2008.
- Göhring, J. et al.** Kommentar zum Zivilgesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 19. Juni 1975. Herausgegeben vom Ministerium der Justiz, Berlin, 1985.
- Grossfeld, B.** The Strength and Weakness of Comparative Law. Oxford University Press, Oxford, 1990.
- Hammer, G.** Frustration of Contract, Unmöglichkeit und Wegfall der Geschäftsgrundlage. Ein Vergleich der Lösungsansätze englischer und deutscher Rechtsprechung, Duncker & Humblot GmbH, Tübingen, 2001.
- Hartkamp, A.,** Principles of Contract Law. – In: Hartkamp, A. et al. (Eds.), Towards a European Civil Code. Kluwer, Dordrecht, Boston, London, 1994.
- Henninger, Th.** Europäisches Privatrecht und Methode. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht. Studien zum ausländischen und internationalen Privatrecht. Volume 224. Mohr Siebeck. Tübingen, 2009.
- Hertel, C.** An Overview of Legal Systems. *Notarius International*, 2009, № 1–2.
- Hertel, C.** „World Map: Legal Systems of the World“. *Notarius International*, 2009, № 1–2.
- Hondius, E.** Towards a European Civil Code General Introduction. In: **Hartkamp, A. et al.** (Eds.), Towards a European Civil Code. Dordrecht, Boston, London: Kluwer, 1994.
- Kieninger, E.-M., R. Zimmermann.** 25 Jahre Europäische Privatrechtsentwicklung. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 2018.
- Kohler, J.** Das Recht als Kulturercheinung. Würzburg, Stahel, 1885.
- Kötz, H.** Abschied von der Rechtskreislehre? *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 1998, № 6.
- Kötz, H.** Europäisches Vertragsrecht. Band I. Mohr Siebeck, Tübingen, 1996.
- Liebesny, H.** Foreign Legal Systems: A Comparative analysis. George Washington University, Washington D.C., 1981.
- McKendrick, E.** Force Majeure and Frustration of Contract. 2 nd Ed. Informa Law Routledge, 1995.
- Merryman, J., D. Clark.** Comparative Law: Western European and Latin American Systems. Publisher Bobbs Merrill, 1978.
- Merryman, J.** The Civil Law Tradition. 2 nd. Ed. Stanford University Press, 1985.

- Müller-Graff**, P. Private Law Unification by Means other than Codification. In: **Hartkamp**, A. et al. (Eds.). Towards a European Civil Code. Dordrecht, Boston, London: Kluwer, 1994.
- Palandt**, O. Bürgerliches Gesetzbuch, Beck'sche Kurz-Kommentare. 70. Auflage. München: Verlag C.H. Beck, 2011.
- Paschke**, M. Grundlagen des Europäischen Privatrechts. Europäisches Privatrecht. Deutsches und Internationales Wirtschaftsrecht. Band 15, Lit, Hamburg, 1998.
- Rabel**, E. Aufgabe und Notwendigkeit der Rechtsvergleichung. Gesammelte Aufsätze. Bd. III. Tübingen, 1967.
- Ricard**, P. Le Jeu de la Différence: „reflexions sur l'épistémologie du droit compare”. Collection Diké, Les Presses de l'Université Laval, Québec, 2007.
- Rodiere**, R. Introduction en droit compare. Paris, 1976.
- Schnitzer**, A. Vergleichende Rechtslehre. Bd. I. Berlin, 1996.
- Schulze**, R., R. **Zimmermann**. *Europäisches Privatrecht*. Basistexte, Nomos, Baden-Baden, 2016.
- Shaw**, G. Notaries in Central Europe: Transformation as Reprofessionalisation. *Notarius International*, 2004, № 3–4.
- Sirena**, P. Die Rolle wissenschaftlicher Entwürfe im Europäischen Privatrecht. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 2018.
- Stoyanov**, D. Causa and Consideration – A Comparative Overview. – Challenges of the Knowledge Society. – Proceedings of The International Conference – „Challenges of the Knowledge Society“, 10th Edition, May 20th-21st 2016. Bucharest: Nicolae Titulescu Publishing House, 2016.
- Treitel**, G. H. Frustration and Force Majeure. Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Wolf**, M. Sachenrecht, 22. Auflage. München: Verlag C.H. Beck, 2006.
- Zaitay**, I. Beiträge zur Rechtsvergleichung. Mohr Siebeck. Tübingen, 1976.
- Zaitay**, I. Die Rezeption fremder Rechte und die Rechtsvergleichung. *Archiv für die civilistische Praxis*, 1957, p. 458 et seq.
- Zimmermann**, R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford University Press, 1990.
- Zimmermann**, R. Roman Law and European Legal Unity. In: **Hartkamp**, A. et al. (Eds.), Towards a European Civil Code. Dordrecht, Boston, London: Kluwer, 1994.
- Zweigert**, K., H. **Kötz**. Einführung in die Rechtsvergleichung, 3. Aufl. Tübingen, 1996.

Дадена в Катедра „Гражданскоправни науки“ – април 2019 г.
Рецензент – проф. д-р Ангел Калайджиев